

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЦЕНТР «МАЛА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ»

Андрій Романів

Оксана Романів

Оксана Яроменко

Віталій Мартинюк

Віктор Селецький

**Методологічні основи
географічних наукових досліджень
учнів Малої академії наук України**

Навчально-методичний посібник

Київ–2016

Авторський колектив:

А. Романів, О. Романів, О. Ярошенко, В. Мартинюк, В. Селецький

Упорядники:

З. Курлова, С. Швець

Відповідальні за випуск:

О. Лісовий, канд. філос. наук, С. Лихота

Методологічні основи географічних наукових досліджень учнів Малої академії наук України : навч.-метод. посіб. / [А. Романів, О. Романів, О. Ярошенко та ін. ; відп. за вип. О. Лісовий, С. Лихота]. – К., 2016. – 72 с.

У виданні подано науково-методичні матеріали з основ географічних досліджень учнів – членів МАН України.

Видання розраховане на педагогічних працівників позашкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних навчальних закладів, викладачів і студентів вищих навчальних закладів, інститутів післядипломної освіти, спеціалістів, які займаються організацією науково-дослідницької роботи учнівської молоді у відділенні наук про Землю.

© Авторський колектив, 2016

© Національний центр
«Мала академія наук України», 2016

ЗМІСТ

Передмова	4
Розділ 1. Проблема вибору об'єкта дослідження	
1.1. Огляд дискусій щодо об'єкта дослідження у географії	6
1.2. Ландшафтна оболонка як об'єкт дослідження	9
1.3. Ідентифікація об'єкта дослідження у фізичній та суспільній географії	11
1.4. Рівні вивчення об'єкта дослідження у географії	14
Розділ 2. Предмет дослідження й ознаки «географічності» науково-дослідницької роботи	
2.1. Просторовий підхід у географічних дослідженнях	18
2.2. Час як фактор просторових географічних процесів	28
2.3. Методологічні принципи географічної науки	29
Розділ 3. «Точки росту» й актуальні напрями дослідження сучасної географічної науки	
3.1. Актуальні проблеми географічної науки	38
3.2. Екологізація – чинник виникнення «точок росту» географії	45
3.3. Гуманітарно-соціальні аспекти сучасних географічних досліджень	49
3.4. Інформатизація та формування геоінформаційної парадигми	59
3.5. Інтеграційні процеси між науками	62
Список використаних джерел	69

*Для корабля, що не має гавані,
жоден вітер не буває попутним.*

Луцій Сенека

ПЕРЕДМОВА

Проведення наукових досліджень із географії характеризується певними принципами, сукупністю методів, технологією вивчення конкретних об'єктів. Географія, на перший погляд, має неосяжний об'єкт дослідження – географічну оболонку, що охоплює як природні, так і соціально-економічні компоненти, які характеризуються надзвичайною просторовою різноманітністю, багаторівневою структурою, унікальністю просторового поєднання. Географові доводиться мати справу з інформацією з фізики, хімії, математики, біології, соціології, демографії, етнографії, історії, економіки тощо. Як правило, за змістом у географії виокремлюють два блоки: фізичну та суспільну географію. Попри це географічні знання часто здаються дуже різноманітними, надзвичайно широкими, важко піддаються структуризації. Тому в межах одного посібника практично неможливо розкрити методологічні та методичні основи дослідження всіх об'єктів, явищ, процесів. Метою цього посібника є, насамперед, сприяння оптимальній організації досліджень молодих науковців-географів через ознайомлення їх із основами методології географічних досліджень та особливостями застосування методів наукового пізнання.

Будь-яке дослідження починається з вибору теми. Як правило, при цьому учні та їх наукові керівники зважають на наявність фактичного матеріалу (польових спостережень, літературних джерел, фондових матеріалів), інтерес до цієї теми та її практичну значущість. Виходячи з цих критеріїв ми сформували перелік рекомендованих тем дослідження з огляду на рівень фахової географічної підготовленості учнів, їхні вікові можливості, а також – з точки зору актуальності й новизни таких досліджень у сучасній географічній науці. Те, наскільки правильно автор розуміє й оцінює обрану тему з точки зору її важливості і своєчасності, зазвичай характеризує його наукову зрілість. Адже

правильно сформулювати наукову проблему означає продемонструвати знання щодо об'єкта і предмета дослідження, визначитися, що вже відомо науці і які питання потребують додаткового вивчення.

У формулюванні теми закладено два важливих атрибути дослідження: його об'єкт і предмет. Об'єкт дослідження – це процес, явище, пов'язані з виникненням наукової проблеми. Предмет дослідження – це те, що міститься в об'єкті, певний кут зору, під яким дослідник підходить до вивчення об'єкта дослідження. Серед головних завдань цього посібника є акцентування уваги учнів – членів МАН та їх наукових керівників на тому, що саме визначає «географічність» праці, у чому полягає зміст географічного підходу, географічного мислення.

Перед учнями, які планують розв'язати окрему наукову проблему, постає складне завдання: з різноманітності наукових методів, що існують, вибрати ті, які допоможуть досягти мети дослідження й отримати науковий результат. Тому в посібнику наведено найбільш поширені методи географічних досліджень і приклади їх застосування.

Аби вибрати доцільну методику дослідження, необхідно хоча б у загальних рисах ознайомитися з програмою дослідження того чи того об'єкта, явища, процесу. Звичайно, планів науково-дослідницької роботи на обрану тему може бути нескінченно багато, проте підхід до їх складання має певну визначену послідовність. Науковцям-початківцям стануть у пригоді наведені у тексті посібника програми досліджень.

Сподіваємося, що посібник, який ви тримаєте в руках, сприятиме формуванню досвіду, що допоможе молоді вирішувати важливі завдання не лише в царині географічних досліджень, а й у різних сферах життєдіяльності.

РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМА ВИБОРУ ОБ'ЄКТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Доки існує саме слово «географія», межею для цієї науки є тільки небо. Здається, що розвиток науки веде до глибшої спеціалізації та розподілу цілей і напрямів географічних досліджень. Відтак дедалі важливішим стає екологічне і синтетичне охоплення множини проблем і дослідницьких завдань у галузях, котрі ще довго будуть іменуватися фізичною та соціально-економічною географією.

І. Хустіх

1.1. Огляд дискусій щодо об'єкта дослідження у географії

Щоби відповісти на запитання, де починається і де закінчується географія, необхідно звернути увагу на такий атрибут науки, як об'єкт дослідження.

Об'єкт дослідження – це певний фрагмент реальності, на який спрямована увага науки.

Існують різні підходи до виокремлення об'єкта дослідження, й одностайної думки щодо цього серед учених немає. У підручниках і навчальних посібниках об'єктом географії загалом оголошують то географічну оболонку, то ландшафтну сферу або навіть біосферу, то географічне середовище, то проблему взаємодії природи і суспільства.

Загальним об'єктом географічних наук пропонували вважати «геопростір» (І. Кант, А. Геттнер), «природно-суспільне середовище» (Ю. Єфремов), «природне середовище, змінене людиною» (Д. Арманд), «географічне середовище» (С. Мороз, В. Онопрієнко, С. Бортник), «геоверсум» (Е. Алаєв), «географічний універсам» (В. Преображенський), «географічну оболонку» (В. Анучин, Б. Родоман, В. Шальньов), «ландшафтну оболонку» (О. Топчієв). Ще 1905 року С. Рудницький відносив до сфери інтересів географії «шість царств природи» – тверду землю, повітря, воду, рослинний і тваринний світ і

людину, яка створила засоби для життя і посідає панівне становище у світі. На його думку, географія стане «мостом» між природничими і гуманітарними науками лише тоді, коли ми визнаємо її цілісність.

Дехто з учених пропонує розглядати загальний об'єкт і конкретний для кожної галузі географічної науки, керуючись принципом пізнання єдиного через множину і множини у єдиному.

Більшість схиляється до думки, що найзагальнішим об'єктом дослідження у географії є географічна оболонка як найбільша і найскладніша геосистема.

Концепцію географічної оболонки сформулював російський географ А. Григор'єв. На його думку, географічна оболонка включає земну кору (літосферу), нижні шари атмосфери, гідросферу та біосферу, які є взаємно проникними і взаємодіють. Географічну оболонку визначають як загальний об'єкт передусім фізичної географії (землезнавства).

Українські вчені-географи С. Мороз, В. Онопрієнко, С. Бортник вважають, що для географічної науки загалом доречно прийняти як загальний об'єкт дослідження географічне середовище, тобто частину природи, з якою безпосередньо взаємодіє суспільство. У процесі взаємодії елементи географічного середовища, залишаючись природними, набувають суспільних функцій і стають соціальними явищами, а матеріальні результати суспільної діяльності, залишаючись соціальними явищами, у результаті взаємодії стають водночас елементами географічного середовища¹.

У такому розумінні географічне середовище не є тотожним географічній оболонці, оскільки, будучи явищем природно-соціальним, виступає як об'єкт дослідження всієї географічної науки. Поняття географічного середовища є основним поняттям географічної науки загалом, тоді як поняття географічної оболонки – основним поняттям лише фізичної географії².

Думку про те, що «географічне середовище» слід розглядати як основний об'єкт дослідження, можна знайти й у більш ранніх працях учених-географів.

¹ Мороз С. А. Методологія географічної науки : навч. посіб. / С. А. Мороз, В. І. Онопрієнко, С. Ю. Бортник. – К. : Заповіт, 1997. – С. 219.

² Там само. – С. 220.

Основні положення, якими автори (Григор'єв, 1966; Гвоздецький, 1979, та ін.) обґрунтовують свою точку зору, полягають у такому³:

1. Географічне середовище за обсягом близьке або збігається із географічною оболонкою, межі якої є «гранично можливими межами географічного середовища» (Гвоздецький, 1979, с. 59).

2. До географічного середовища не входить власне людське суспільство, але його вивчають для людини.

3. Географічне середовище спрямовує фізичну географію на тісний зв'язок із практикою народного господарства.

4. Географічне середовище сприяє інтеграції системи географічних наук.

Інша група вчених (Мільков, 1967; Калесник, 1955; Арманд, 1975, та ін.) не визнає географічне середовище об'єктом вивчення географії та обґрунтовує свою точку зору такими міркуваннями⁴:

1. Оскільки термін «географічне середовище» є філософським, переносити його некритично у природну науку не можна.

2. Географія досліджує такі ділянки географічної оболонки, де немає людини, і такі періоди її розвитку, коли людини не було.

3. Географічна оболонка може бути середовищем, але це лише одна з її властивостей (Мільков, 1967).

4. Визнання того, що географічне середовище є предметом вивчення фізичної географії, вносить плутанину в науку, позаяк створює подвійність у розумінні власне географічного середовища і додає поняттю про предмет фізичної географії недоречного антропоцентричного відтінку (Ісаченко, 1971).

5. Не весь зміст географії пов'язаний із суспільством (Арманд, 1975).

Слушними є міркування Г. Гришанкова про те, що насправді немає одного постійного географічного середовища, та ще й у певних межах, є безліч географічних середовищ. Якщо ми вивчатимемо людство як біологічний вид, то

³ Гришанков Г. Е. Введение в физическую географию : предмет и метод : учеб. пособие / Г. Е. Гришанков. – К. : Знання, 2001. – С. 28.

⁴ Там само. – С. 29.

його сприятливим середовищем буде заселений простір, але такі райони, як Антарктида, підводний світ і багато інших, не мають належати до середовища людини як біологічного виду. Середовище суспільного виробництва виявляється набагато ширшим, оскільки до нього входять і значна частина підводного світу, і надра землі та інші райони, де людина як біологічний вид жити не може. Проте середовище має не лише людина, людське суспільство, а й усі географічні об'єкти⁵.

1.2. Ландшафтна оболонка як об'єкт дослідження

Більшість сучасних українських вчених-географів уточнює об'єкт дослідження географії: ним є не вся географічна оболонка, а саме ландшафтна оболонка (або ландшафтна сфера як центральна, вузлова її частина) – сфера активної взаємодії і глибокого проникнення сфер планети (неорганічної сфери, ґрунту й живої речовини). Потужність ландшафтної сфери коливається від 30–50 до 150–200 м.

За Ф. Мільковим, ландшафтна сфера Землі – це обмежена за вертикаллю зона прямого зіткнення й активної взаємодії літосфери, атмосфери і гідросфери, що збігається з біологічним фокусом географічної оболонки.

Ландшафтна оболонка Землі за вертикаллю охоплює всю біосферу й окремі компоненти літо-, гідро- і тропосфери, тобто це система комплексного типу, в якій взаємодіють механічні, хімічні, геологічні й біологічні компоненти, що мають територіальні відмінності. Ландшафтну сферу вивчає фізична географія, вона є частиною географічної оболонки Землі⁶.

Разом із тим О. Топчієв слушно зазначає, що суспільство і створений ним штучний матеріальний світ уже стали повноцінними складовими ландшафтної

⁵ Гришанков Г. Е. Введение в физическую географию : предмет и метод : учеб. пособие / Г. Е. Гришанков. – К. : Знання, 2001. – С. 29.

⁶ Мороз С. А. Методологія географічної науки : навч. посіб. / С. А. Мороз, В. І. Оноприєнко, С. Ю. Бортник. – К. : Заповіт, 1997. – С. 226.

оболонки, тому загальним об'єктом дослідження всієї географії слід вважати ландшафтну оболонку⁷.

Кожен компонент, що поширений всією земною поверхнею, формує свою *компонентну оболонку – геосферу*: спочатку формувалася літосфера, за нею – атмосфера, далі гідросфера, біосфера, антропосфера, техносфера, соціосфера. Зокрема, соціосфера включає суспільство з усіма атрибутами, культурну сферу, біосферне середовище, змінене соціумом. Перелік компонентів і геосфер не є фіксованим, він швидко розширюється. Відповідно, з'являються дедалі нові геосфери: педосфера, іоносфера, озоносфера, на стику біосфери та соціосфери сформувалася сфера природокористування.

В. Боков, Ю. Селіверстов та І. Черваньов називають сучасний стан географічної оболонки «антропосферою», тобто глобальною природно-технічною системою, у якій виникли і відбуваються процеси, не характерні для природного стану географічної оболонки. Термін «антропосфера» Реймерс пропонує використовувати як синонім до терміна «соціосфера»⁸.

Ширше трактує поняття антропосфери М. Пістун. На його думку, до антропосфери слід відносити все суспільне життя людей, оскільки головним тут є суспільні закони, до яких входять також біологічні, фізико-хімічні та інші закони. У складі антропосфери виокремлюють низку окремих компонентів (сфер), які об'єднані діяльністю людини:

а) природно-ресурсна сфера (природно-ресурсний потенціал), що тісно пов'язана із життєдіяльністю людей;

б) соціосфера – сукупність людей з їхніми життєвими відносинами, – до якої належать демосфера (процеси відтворення населення і формування систем розселення) та адміносфера, яка здійснює функції влади, управління, постійно відновлює державні інститути;

в) еконосфера як сукупність виробничих відносин і продуктивних сил, точніше, сукупність технологічних процесів матеріального і нематеріального

⁷ Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики : навч. посіб. / О. Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2005. – С. 72.

⁸ Реймерс Н. Ф. Природопользование : Словарь-справочник / Н. Ф. Реймерс. – М. : Мысль, 1990. – 637 с.

виробництва; у поєднанні із соціальною сферою вона створює відповідні соціально-економічні формації;

г) культуросфера, яка відтворює ціннісні (матеріальні й духовні), якісні властивості суспільного життя;

д) техносфера – найскладніша частина антропосфери, що охоплює взаємодію технічних засобів виробництва з природно-ресурсним потенціалом території на основі науково-технічної революції;

е) політосфера – сфера діяльності людини, пов'язана з класовими, національними та іншими соціальними відносинами, основою яких є проблема завойовування, утримання і використання влади⁹.

Поступово розвиваючись, антропосфера трансформується у ноосферу – новий стан біосфери, який географічно й історично формується взаємодією людських спільнот і природи, що постійно змінюється. За М. Глазовським, ноосферний підхід, по суті, об'єднує в єдине ціле галузі фізичної та економічної географії, поглиблює географічний аналіз території¹⁰.

1.3. Ідентифікація об'єкта дослідження у фізичній та суспільній географії

Хоч останнім часом багато науковців слушно обстоюють ідею єдності географії, проте між фізичною географією і суспільною існує методологічна делімітація: перша вивчає природні компоненти і геосфери, друга – соціально-економічні. Таке розмежування виявляється непростим, оскільки природа і суспільство інтенсивно взаємодіють між собою, взаємно проникають і перекриваються.

Розглянемо особливості ідентифікації об'єкта дослідження у фізичній географії. Об'єктами дослідження цієї галузі географічної науки можуть виступати або окремі сфери ландшафтної сфери та їхні компоненти

⁹ Мороз С. А. Методологія географічної науки : навч. посіб. / С. А. Мороз, В. І. Оноприєнко, С. Ю. Бортник. – К. : Заповіт, 1997. – С. 227.

¹⁰ Там само.

(геосферний підхід), або окремі тіла ландшафтної оболонки: живі, неживі та біокосні (складні за будовою).

Г. Гришанков вважає, що географічне тіло можна визначити як частину географічного простору, структурно відокремлену від навколишньої речовини, усередині якої зберігаються властивості, використані під час окреслення меж цього тіла, що може бути охарактеризоване за структурою, складом і формою. Більшість давно виділених географічних тіл є об'єктами вивчення географії. Одні з них вивчає ландшафтознавство, це власне географічні тіла, інші вивчає як комплексна фізична географія, так і компонентні географічні науки, треті – як географія, так і інші природничі науки¹¹.

Таблиця 1.1

**Типи тіл (об'єктів), що їх вивчають
фізична географія та суміжні науки
(за Гришанковим Г., 2001)**

Наука	Об'єкт				
Геологія	Мінерал	Гірська порода	Формація	Комплекс формацій	Геосфера
Метеорологія	Баричні тіла (шари)	Баричні мезотіла (вихор, потік)	Баричні системи (циклони, антициклони)	Повітряні маси	Тропосфера
Біологія	Клітина	Організм	Біоценоз, формація	Клас формацій	Біосфера
Ландшафтознавство	Фація	Урочище	Місцевість, підзона, висотний пояс	Система географічних зон	Ландшафтна сфера
Регіональна фізична географія	Район	Область	Країна	Материк, океан	Географічна оболонка

Розглянемо особливості ідентифікації об'єкта дослідження у суспільній географії. Можна виокремити такі основні підходи:

1. Об'єктом дослідження суспільної географії є суспільство загалом та його окремі сфери – демографічна, економічна, соціальна, політична,

¹¹ Гришанков Г. Е. Введение в физическую географию : предмет и метод : учеб. пособие / Г. Е. Гришанков. – К. : Знання, 2001. – С. 40.

техносфера, інформаційна сфера тощо.

2. Об'єктом суспільної географії визначають людину як категорію культурну і духовну. Головним фрагментом людського суспільства у глобальному масштабі вважають цивілізації, яких на сьогодні налічують 7–8.

3. Об'єктом суспільної географії трактують людину з точки зору її життєдіяльності (трудової, споживчої, соціоприродної, відтворювальної тощо). Це так званий діяльнісний підхід. За такого підходу спостерігається повний збіг видів діяльності з певними сферами суспільства: господарською, соціальною, демографічною, екологічною тощо.

4. Суспільна географія досліджує людський бік земної поверхні, біота ноосферу. У стародавніх греків – це ойкумена, дім людства, земля, освоєна чи заселена. Відповідно до такого підходу обґрунтовують єдність природничої та суспільної географії.

У конкретних програмах досліджень об'єкти досліджень необхідно деталізувати й конкретизувати. Отже, йдеться про конкретні об'єкти дослідження. Можливі такі ситуації¹²:

1) об'єктом дослідження виступає *окремий компонент* або його складова (підкомпонент). Наприклад, ми досліджуємо міське (чи сільське) населення (складові загального компоненту – населення). Інший приклад – досліджуємо малі річки регіону як складову його гідрографічної мережі;

2) об'єктом дослідження є певна *сукупність (два чи більше) компонентів* ландшафтної оболонки. У цьому випадку вивчають просторовий розподіл кожного з них, але акцентують увагу на їх просторовій взаємодії та взаємозалежності; збіг – розбіжність у просторі, закономірності розподілу тощо. Наприклад, дослідження впливу погодно-кліматичних факторів на стан здоров'я населення або впливу сільськогосподарської діяльності на стан і якість ґрунтового покриву;

¹² Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методика : навч. посіб. / О. Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2005. – С. 73, 78.

3) об'єкт досліджень – *цілісний комплекс компонентів* ландшафтної оболонки (наприклад, урочище, фізико-географічний район, територіально-виробничий комплекс, суспільно-географічний комплекс);

4) об'єкти дослідження – системно-структурні утворення, геосистеми; у такому разі дослідження спрямовують на аналіз системних зв'язків і взаємодій, які формують цілісні об'єкти – геосистеми і визначають геопросторову (територіальну) організацію таких елементів, їхню територіальну структуру.

1.4. Рівні вивчення об'єкта дослідження у географії

З метою наукового пізнання об'єкт можуть вивчати на різних рівнях: глобальному (планетарному), регіональному (територіальному), локальному (елементарному). Тому закономірно виникає проблема окреслення меж і граничних розмірів для об'єктів географічних досліджень.

Частина об'єктів географічних досліджень є природно виокремленими об'єктами: природні зони та ландшафти, окремі форми рельєфу – гора, рівнина, долина тощо, елементи гідрографії – річки, озера, моря й т. ін. Другу частину таких об'єктів визначає життєдіяльність людей: населені пункти, земельні угіддя, інженерно-технічні об'єкти і комунікації, господарські об'єкти. Ще одну частину об'єктів виокремлюють у результаті політичної діяльності суспільства: країни та групи країн (блоки), одиниці адміністративно-територіального устрою, територіальні громади тощо. Географічні об'єкти можуть виокремлювати також за етнонаціональними, цивілізаційно-культурними, конфесійними ознаками¹³. Поряд із цими об'єктами дослідження географії часто доводиться мати справу з такими об'єктами дослідження, як мислені конструкти, які просторово приурочені до певного територіально визначеного об'єкта: наприклад, територіальна система розселення, природно-ресурсний потенціал території, міжгалузевий територіальний комплекс.

¹³ Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики : навч. посіб. / О. Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2005. – С. 125.

Об'єкти географічних досліджень мають ієрархічну таксономію – від найпростіших до складніших і більш масштабних за розмірами. Прикладом таксономічної ієрархії об'єктів дослідження у фізичній географії є: фація – підурочище – урочище – місцевість – ландшафтний район – ландшафтна область – ландшафтна підпровінція та провінція – ландшафтна зона. Приклад у суспільній географії: окреме господарство чи підприємство – локальні господарські комплекси (місто, адміністративний район) – субрегіональні та регіональні господарські комплекси – національне господарство – макрорегіональні господарські комплекси – світове господарство¹⁴.

Максимальний розмір об'єкта географічного дослідження обмежується просторовими масштабами географічної оболонки. Існує також певна домовленість щодо розмірів мінімального об'єкта географічних досліджень: географічним вважається те, що піддається картографуванню, що можна показати на карті.

Британський географ П. Хаггет (1979 р.) визначає цікаву особливість географічної науки. У багатьох науках дослідники намагаються збільшити розміри об'єктів досліджень за допомогою телескопів, мікроскопів, сканерів тощо. Такими є, зокрема, астрономія, фізика, хімія, біологія, медицина, матеріалознавство. Географи, навпаки, займаються зворотною процедурою: вони «стискають» земну поверхню доти, поки вона не стане «оглядовою» і не матиме зручних для дослідження розмірів. Це традиційна і загальновідома процедура картографування, яку можна здійснювати у різних просторових масштабах¹⁵.

Якщо найбільший масштаб географічних досліджень становить 1:10000, то розмір мінімального об'єкта, що його можна показати у цьому масштабі на карті, дорівнює 100–200 м у поперечнику. Отже, це розміри мінімальних об'єктів, що може досліджувати географія. Таке правило є справедливим для

¹⁴ Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики : навч. посіб. / О. Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2005. – С. 126.

¹⁵ Там само. – С. 80.

просторово виокремлених об'єктів і більшою мірою – для фізико-географічних досліджень.

Певні уявлення склалися про мінімальні об'єкти дослідження у різних сферах суспільно-географічної науки. Так, під час дослідження промисловості, транспорту й інших галузей мінімальним об'єктом дослідження є підприємство, заклад, установа, інженерно-технічна система. У разі дослідження населення (демографічних процесів і демографічної ситуації) – поселення (хутір, село, містечко, місто). Під час суспільно-географічного дослідження міст симплексами можуть слугувати міські квартали, окремі об'єкти міського середовища, ділянки території міста з різним господарським використанням – функціональні зони міста. У разі конструктивно-географічного дослідження сільського господарства, лісового господарства найпростішими об'єктами можуть бути види земельних угідь, ділянки території різного господарського призначення, сільськогосподарські поля й масиви, об'єкти землеволодіння та землекористування.

Таким чином, об'єктом географічного дослідження може бути будь-який фрагмент або явище (процес) ландшафтної оболонки (геосфери), який відповідає таким вимогам:

- займає певне місце на земній поверхні;
- може бути картографований, показаний на карті (правило мінімальних розмірів географічних об'єктів);
- впливає на стан і розвиток інших елементів ландшафтної оболонки;
- його вивчення дає (може дати) нові знання про ландшафтну оболонку¹⁶.

Отже, географія досліджує різномасштабні явища – від безпосереднього середовища окремої людини (мікросередовище) до географічної оболонки Землі.

Зауважимо, що викладені узагальнення щодо ідентифікації об'єкта дослідження у географії не є вичерпними, а відображають лише загальні підходи, що їх дослідник має уточнити у процесі виконання конкретних

¹⁶ Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики : навч. посіб. / О. Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2005. – С. 125.

дослідницьких програм. Тим більше, що предметна сфера географії розширюється, зокрема, про так звані «точки росту» у географії та відповідні їм нові об'єкти дослідження йтиметься у наступних розділах. У географії провідним стає сприйняття світу як багатовимірного простору в системі взаємозв'язків, де простір матеріальних речей має поєднуватися з інтелектуально-інформаційним простором.

Глибше ознайомитися зі змістом наукової дискусії про об'єкти дослідження у географічній науці можна за такими працями:

1. Алаев Э. Б. *Социально-экономическая география : Понятийно-терминологический словарь* / Э. Б. Алаев. – М. : Мысль, 2003. – 350 с.
2. Багров М. В. *Землезнавство : Підруч. для студ.* / М. В. Багров, В. О. Боков, І. Г. Черваньов; ред. : П. Г. Шищенко. – К. : Либідь, 2000. – 464 с.
3. Гришанков Г. Е. *Введение в физическую географию : предмет и метод : учеб. пособие* / Г. Е. Гришанков. – К. : Знання, 2001. – 249 с.
4. Максаковский В. П. *Географическая культура : учеб. пособие* / В. П. Максаковский. – М. : Владос, 1998. – 354 с.
5. Мороз С. А. *Методологія географічної науки : навч. посіб.* / С. А. Мороз, В. І. Оноприєнко, С. Ю. Бортник. – К. : Заповіт, 1997. – 333 с.
6. Пістун М. Д. *Основи теорії суспільної географії : навч. посіб.* / М. Д. Пістун ; Міжнародний фонд «Відродження». – К. : Вища школа, 1996. – 231 с.
7. Топчієв О. Г. *Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методика : навч. посіб.* / О. Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2005. – 632 с.
8. Шаблій О. І. *Основи суспільної географії : підруч. для студ. вищ. навч. закл.* / О. І. Шаблій. – 2-ге вид. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – 295 с.

РОЗДІЛ 2. ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ Й ОЗНАКИ «ГЕОГРАФІЧНОСТІ» НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ РОБОТИ

*Ми географічні і будемо покращуватися,
якщо будемо мислити географічно.
Роберт Д. Сек, професор географії
університету Вісконсин-Медісон (США)¹⁷*

Предмет дослідження – кут зору, під яким розглядають об’єкт дослідження. Предмет дослідження встановлюють за такими головними ознаками: що вивчаємо і в якому аспекті, для чого?

2.1. Просторовий підхід у географічних дослідженнях

То що ж вивчає географія? Звернімося до висловлювань стосовно її предмета відомих зарубіжних¹⁸ та українських вчених-географів.

- *«Мета географії – забезпечити огляд всієї землі шляхом нанесення на карту розміщення місць» (Птоломей).*
- *«Географія – «наука про земноводну кулю, яка повинна вивчатися загалом і частинами» (Б. Вареніус, 1650).*
- *«Дисципліна, яка «синтезує інші науки крізь концепцію площі і простору» (Е. Кант, 1780).*
- *«Синтезувальна дисципліна, поєднана воєдино за допомогою системи мір, картографування та регіонального підходу» (О. Гумбольдт, 1845).*
- *«Географія вивчає «людину в суспільстві і місцеві відмінності у докільлі» (Х. Макіндер, 1887).*
- *«Завданням географії є «опис гармонійної єдності природного середовища і способу життя людини в межах окремих місцевостей» (П. Відаль де ла Блаш).*

¹⁷ В оригіналі: «We are geographical and will improve as we think geographically». (Sack R. D. Homo Geographicus: A Framework for Action, Awareness, and Moral Concern / R. D. Sack. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1997. – 294 p.)

¹⁸ Використано дані електронного ресурсу <http://geography.about.com/lr/definitions/293347/3/>

• *Географія – наука, що «вивчає сучасний стан земної поверхні»; «географія студіює закони у сполуках тих елементів, що належать до обсягів вивчення допоміжних для неї наук (а саме – геодезії, геології, метеорології, біології та антропології) і студіює їх вплив на людину» (А. Краснов, 1905).*

• *«Завдання географії – пізнати обличчя землі в його сучасному стані, в усіх його обсягах (вивчання літосфери, гідросфери, атмосфери та біосфери) з погляду розподілу сучасних фактів і явищ у просторі та їхньої генези» (П. Тутковський, 1913).*

• *Географія – це «наука просторова, яка вивчає реальні об'єкти і процеси і визначає закони їхньої просторової взаємодії» (С. Рудницький, 1905).*

• *Географія вивчає, «як середовище очевидно (безсумнівно) контролює людську поведінку» (Е. Семпл, 1911).*

• *Завданням географії є «вивчення екології людини; пристосування людини до природного оточення» (Х. Барроуз, 1923).*

• *Географія – це «наука, що займається розробленням закономірностей просторового розподілу характерних рис на поверхні Землі» (Ф. Шеффер, 1953).*

• *Наука, що «забезпечує точний, упорядкований і раціональний опис та інтерпретацію (тлумачення) різноманітних рис земної поверхні» (Р. Хартшорн, 1959).*

• *«Географія є одночасно наукою і мистецтвом» (Дербі, 1962).*

• *Наука про «розуміння Землі як світу людини» (Брук, 1965).*

• *«Географія є принципово регіональною чи хорологічною наукою про поверхню Землі» (Р. Дікінсон, 1969).*

• *«Географія належить до таких наук, які виховують різні сторони і людини, і людинознавства, і людинорозуміння»; «географічна картина світу – це не просто поєднання материків і людини, світу і людини, це усвідомлення людини у світі» (В. Преображенський).*

• *Завданням географії є «вивчення відмінностей у явищах з місяця до місяця» (Холт-Дженсен, 1980).*

• *Наука, що «пов'язана з визначенням місця розташування чи просторових*

відмінностей обох (фізичних та людських) явищ на земній поверхні» (М. Кензер, 1989).

- *Географія – це «вивчення Землі як дому людства» (Йі-Фу Туан, 1991)¹⁹.*
- *Географія – це «вивчення структур і процесів у антропогенних (створених) і природних (натуральних) ландшафтах, де ландшафти становлять реальний (об’єктивний) та уявний (суб’єктивний) простір» (Г. Васмансдорф, 1995).*
- *«Географи вивчають розміщення і геопросторовий розподіл характерних рис земної поверхні. Ці риси можуть бути віхами людської діяльності, властивостями природного середовища або й одного, і другого» (Г. де Блій, П. Муллер, 2002).*

У більшості визначень увагу сконцентровано на поняттях «простору» і «місця». Отже, географія – наука просторова. Просторовий підхід «червоною ниткою» пронизує всю історію географії. Проте саме тлумачення поняття географічного простору значно трансформувалося: від «порожнього» у Е. Канта до сучасного «багатомірного». У термінології існують поняття «простір», «місце», «район», «територія», зміст і сферу вживання яких часто

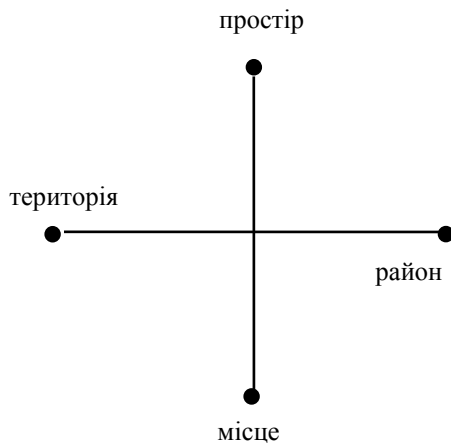

Рис. 1.1. Логіка розуміння простору у традиційній географії (за Г. Д. Костинським)

важко розмежувати. Відомий жартівливий вислів К. Рафорстена: «Простір – це тюрма, що існує первинно, територія – тюрма, створена людьми».

Певні відмінності філософсько-методологічного змісту цих понять відобразив учений Г. Костинський, побудувавши генетичну просторову модель у вигляді хреста (рис. 1.1)²⁰. «Простір» відповідає загальному

¹⁹ Вислів Страбона (I ст. до н. е. – I ст. н. е.): «Orbis terrarium – domus humanitatis est» – «Земля є домом всього людства».

²⁰ Костинский Г. Д. Географическая матрица пространственности / Г. Д. Костинский // Известия. Серия географическая. – 1997. – № 5. – С. 16–31.

(родовому) поняттю, «місце» – частковому (видовому). Територія – ціле, а район – це частина.

І до сьогодні у географічній науці місце цих понять є неоднозначним. Так, О. Шаблій, а за ним й інші географи, які працюють у сфері суспільної географії, вважають поняття «території» фундаментальним.

Поняття «територія» визначається як обмежена частина твердої поверхні Землі із властивими їй природними й антропогенними особливостями і ресурсами, що характеризується протяжністю (площею) як специфічним видом «просторового» ресурсу, географічним положенням та іншими ознаками, що є об'єктом конкретної діяльності чи дослідження²¹.

Терміном «територія» послуговуються для означення²²:

- земної суші (на відміну від терміна «акваторія», яким позначають водні поверхні);
- частини земної суші, яка характеризується певною єдністю, зокрема, природною чи суспільною.

Шаблій О. наводить типізацію території (рис. 1.2).

Е. Алаєв обґрунтував поняття і термін «геоторія» як таке, що об'єднує зміст понять території, акваторії та аероторії.

У географічних дослідженнях самостійне значення мають так звані таксони – територіальні одиниці, які характеризуються певними ознаками.

До таких таксонів належать «ареал», «зона», «район», «регіон». Наведемо їх визначення за Е. Алаєвим²³:

- Ареал – геоторія, у межах якої спостерігаються певні явища, яких не спостерігають на сусідніх геоторіях.
- Зона – геоторія, у межах якої спостерігається однозначність показників за їх інтенсивністю (або ця інтенсивність коливається у межах певного інтервалу).

²¹ Алаєв Э. Б. Социально-экономическая география : Понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – М. : Мысль, 2003. – С. 50.

²² Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії : підруч. / О. І. Шаблій ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л. : ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – С. 149.

²³ Алаєв Э. Б. Социально-экономическая география : Понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – М. : Мысль, 2003. – С. 65–70.

- Район – територія (геоторія), яка за сукупністю зосереджених у ній елементів відрізняється від інших територій і характеризується єдністю, взаємопов'язаністю складових елементів, цілісністю, причому ця цілісність – об'єктивна умова і закономірний результат розвитку цієї території.
- Регіон – синонім терміна «район».

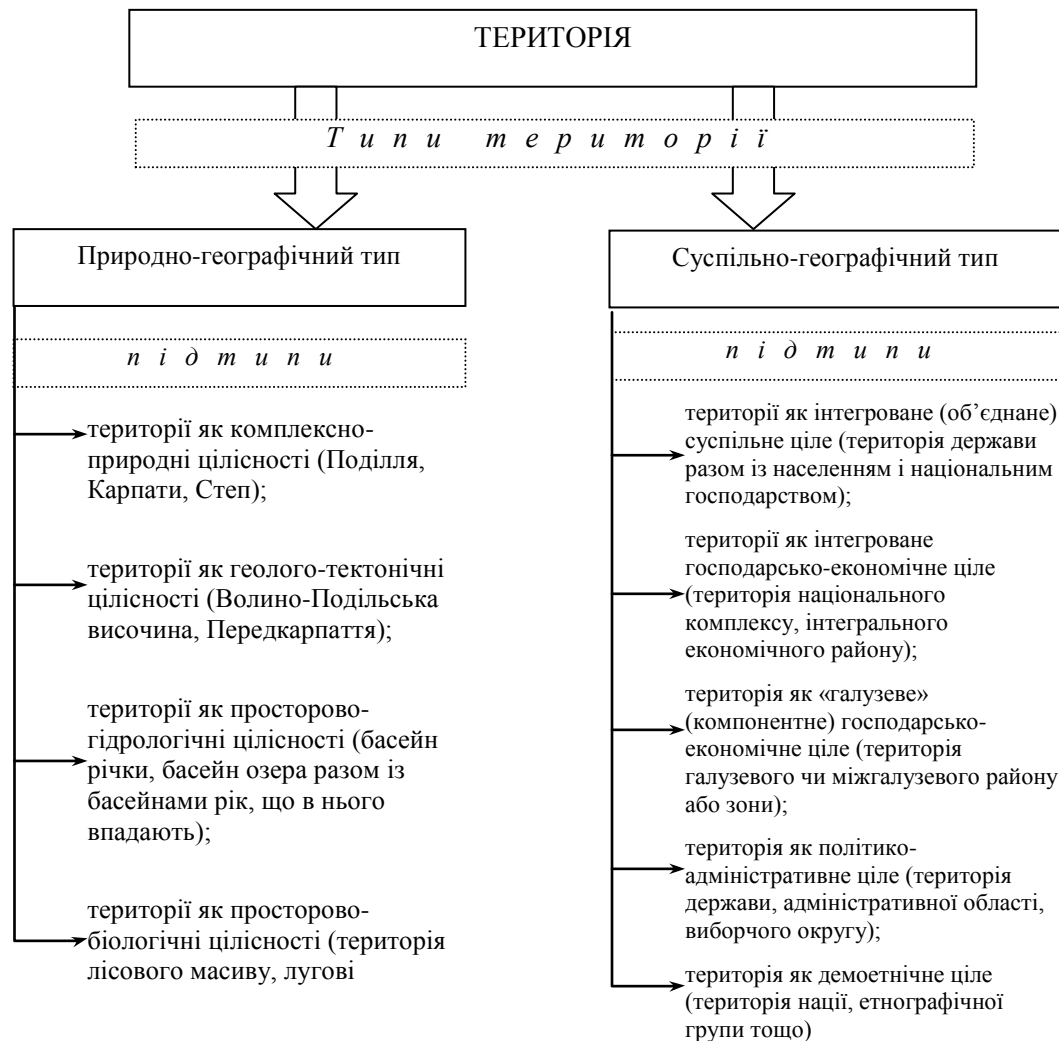

Рис. 1.2. Типи території у географії (за О. Шаблієм)

Зважаючи на актуальність проблематики регіоналізації України на сучасному етапі, додатково зазначимо, що у наукових джерелах під поняттям «регіон» часто розуміють просторові системи різних масштабів – від групи держав до невеликих за площею адміністративних одиниць та їх частин. Термін «регіон» увійшов до понятійного апарату різних наук, а також до повсякденного мовного обігу. Проте єдиного підходу до його тлумачення немає. У широкому значенні під поняттям «регіон» слід розуміти просторове

утворення, яке виділяють за природними умовами; природно-ресурсними властивостями; історико-етнографічними, культурно-етнічними, конфесійними, політичними та іншими соціальними ознаками; особливостями економічної діяльності тощо. Зокрема, в державотворчій практиці регіон – це, як правило, вища адміністративно-територіальна одиниця держави.

У географії послуговуються терміном, що походить від слова «територія», – «територіальний». О. Шаблій наводить особливості вживання цього терміна:

а) для позначення всього, що пов'язане з конкретною територією (наприклад територіальне поширення певного явища);

б) як синонім до терміна і поняття «просторовий», «геопросторовий» (але, по суті, «просторовий» і «геопросторовий» за обсягом є ширшими);

в) як синонім до терміна і поняття «регіональний» (наприклад регіональна або територіальна політика);

г) як антонім до «галузевого», «компонентного» (територіальна структура господарства на відміну від компонентно-галузевої).

Із терміном «територіальний» пов'язана ціла низка інших термінів: територіальна організація, територіальна система, територіальна структура, територіальна диференціація, територіальне поєднання, територіальний комплекс, територіальні процеси, територіальні зв'язки тощо.²⁴

Водночас, попри широту змісту терміна «територія», його слід застосовувати (або не застосовувати) у дослідженні з огляду на особливості окремого напрямку географічних досліджень. Зокрема, В. Петлін зазначає недоречність цього терміна у сфері конструктивного ландшафтознавства, предметом дослідження якого є «закони і закономірності просторово-часової організації ландшафтних систем, взаємозв'язки, внутрішньосистемні та морфологічні структури, а також характер їхніх взаємовідносин з

²⁴ Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії : підруч. / О. І. Шаблій ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л. : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. – С. 153.

різноваріантними антропогенними навантаженнями»²⁵. Термін «територія» у цьому випадку своєю загальністю заперечує наявність у дослідженні власне ландшафтної структури. Інакше кажучи: коли йдеться про певну (або навіть будь-яку) ландшафтну структуру, території як такої уже не існує. Терміни «територія» і «природний територіальний комплекс» означають у конкретному дослідженні частину ландшафтної сфери, але якщо перший термін є аморфним, то другий – конкретно-системний, що дає змогу проводити певне дослідження. Тому замість відомих термінів «територіальна організація», «територіальна диференціація» тощо у конструктивному ландшафтознавстві В. Петлін пропонує застосування таких більш доречних термінів: «ландшафтна організація», «ландшафтна диференціація», «ландшафтна інтеграція», «ландшафтне поєднання», «ландшафтна система», «ландшафтний синтез», «ландшафтні зв'язки» тощо²⁶.

Отже, серед основних рис предмета дослідження у географії і, відповідно, однією з ознак «географічності» науково-дослідницької роботи є територіальний (геопросторовий) підхід. Щодо його сутності М. Колосовський писав: «Територіальний підхід визнається загальним і обов'язковим під час вивчення будь-яких проблем як фізичної, так і економічної географії. У систематичному й обов'язковому застосуванні цього підходу полягає важлива відмінність фізичної географії від суміжних з нею областей природознавства, а економічної географії – від інших суспільних наук, у тому числі й від політичної економії».

Звідси випливає, що специфіка географічного підходу – це спрямованість на просторову неоднорідність ландшафтної оболонки, на територіальні відмінності природи і життєдіяльності суспільства, на порівняльний аналіз місць і місцеположень географічних об'єктів, на просторову систематику, класифікацію і типізацію досліджуваних об'єктів і явищ, на характеристику їх просторової організації і впорядкованості, зорієнтованість на

²⁵ Петлін В. М. Конструктивне ландшафтознавство / В. М. Петлін ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. - Л. : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – С. 147.

²⁶ Там само. – С. 206–207.

аналіз просторової взаємодії. Усі ці особливості географічного підходу пов'язані з категоріями, які характеризують предмет дослідження у географії: територіальні взаємозв'язки, територіальна диференціація, територіальна організація.

Взаємозв'язок відображає взаємообумовленість явищ, об'єктів, процесів, розділених у часі та просторі. Тобто це явище, коли зміна одного об'єкта спричинює зміни іншого. Розрізняють зв'язки ймовірнісні та кореляційні, причинно-наслідкові, прямі, зворотні, зв'язки, пов'язані з переміщенням речовини енергії, інформації, а також зв'язки, зумовлені різними процесами: функціонування, розвитку, управління. У межах географічної оболонки доволі чітко проявляється закон контактної взаємодії: інтенсивність взаємодії тіл є найвищою у зоні безпосереднього їх контакту, знижується зі збільшенням відстані між ними, а на певному рубежі інтенсивність взаємодії різко скорочується²⁷. Тут йдеться насамперед про територіальні зв'язки.

Диференціювання – це територіально-структурний процес, за якого складність територіальної структури якогось географічного об'єкта зростає. Зворотній процес – стирання відмінностей між окремими елементами, спрощення будови – називається нівелюванням. Вертикальна диференціація пов'язана з формуванням вертикальної структури ландшафтної сфери, тобто поділом її на геосфери. Горизонтальна територіальна диференціація пов'язана із формуванням територіальної структури і поділом географічних об'єктів і явищ у територіальному аспекті. Проявляється такий поділ у чергуванні, суміжності, поєднанні, наявності взаємозв'язків між окремими компонентами ландшафтної сфери у двовимірному просторі, який характеризується нерівномірністю, мозаїчністю.

Територіальна організація – що це таке? Говорячи «територіальна» або «геопросторова», маємо на увазі, що досліджувані об'єкти характеризуються взаєморозташуванням, впорядкованістю, наявністю між ними просторових

²⁷ Алаев Э. Б. Социально-экономическая география : Понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – М. : Мысль, 2003. – С. 82.

зв'язків; існують ці об'єкти не відокремлено, а у складі певних територіальних утворень; ці територіальні утворення не статичні, а постійно перебувають у процесі змін. Таким чином, будь-яке дослідження залишається у предметній області географії, якщо воно спрямоване на вивчення територіальної організації компонентів ландшафтної оболонки. У результаті дослідження взаємозв'язків, територіальної диференціації і територіальної організації загалом вдається встановити компоненту і територіальну структуру досліджуваних об'єктів, явищ і процесів.

Формування компонентної і територіальної структури зумовлене процесами інтеграції, диверсифікації, поляризації, агломерування, концентрації, які лежать у предметній області географічних досліджень і становлять зміст наукових розробок. Не вдаючись до детального опису сутності цих просторових процесів, які достатньо добре описані у працях О. Топчієва, О. Шаблія, Е. Алаєва, наведемо запропоновану Е. Алаєвим понятійно-термінологічну систему (табл. 1.2), яка представляє головні напрями досліджень у географії.

Другою ознакою «географічності» науково-дослідної роботи, яка логічно впливає з територіального (геопросторового) підходу, є застосування картографічного методу дослідження, що має два аспекти: використання готових карт і створення карт самотужки.

М. Баранський (1956) унікальну роль карти для географічних досліджень проголошував так:

- карта – альфа й омега географії, початковий і кінцевий момент географічного дослідження;
- карта – стимул до заповнення порожніх місць;
- карта – засіб для виявлення географічних закономірностей;
- карта – необхідний посередник між людиною, що вкрай обмежена щодо охоплення простору своїми безпосередніми спостереженнями, та велетенськими розмірами об'єкта географічних досліджень – поверхні Землі;

**Просторові географічні процеси:
понятійно-термінологічна система
(за Е. Алаєвим)**

Процеси	Результати процесів	Зворотні процеси (антипроцеси)
А. Територіально-структурні		
Диференціювання	Диференціація	Нівелювання
Концентрування Стягування Зосередження	Концентрація	Деконцентрація Дифузія
Агломерування	Агломерація	Деагломерування
Б. Компонентно-структурні		
Поляризація	Виникнення полюсів	Вирівнювання
Диверсифікація	Компонентне подрібнення й ускладнення	Симпліфікація
Інтеграція	Нова цілісність	Дезінтеграція
В. Вертикально-структурні		
Стратифікація	Вертикальна ярусність	Вертикальна однорідність (вирівнювання)
Г. Хроноструктурні		
Зростання	Збільшення	Зменшення
Розвиток	Структурні зрушення	Деградація

- карта – «друга мова географії»;
- карта – один із критеріїв географічності досліджень.

У географічних дослідженнях використовують різні види карт: загальногеографічні й спеціальні (тематичні), компонентно-галузеві, аналітичні, синтетичні, оціночні та прогнозні. Однак під час застосування картографічного методу дослідження слід пам'ятати, що у науково-дослідній роботі має бути «не карта заради карти». Тобто це не просто картинка, яка прикрашає роботу, а засіб здобуття нових знань, це модель, яка повинна адекватно відображати сутність досліджуваного явища. Особливу увагу слід приділяти доцільному застосуванню методів картографічного зображення. Карта має бути читабельною для всіх, а не лише для її автора. Зміст карти має бути збалансованим: достатньо насиченим інформацією, але не перевантаженим. І, нарешті, слід пам'ятати, що карта – це твір мистецтва!

2.2. Час як фактор просторових географічних процесів

Ще однією ознакою «географічності» науково-дослідницької роботи є часткове абстрагування від часової компоненти дійсності, проте обов'язкове врахування часу як фактора просторових географічних процесів. Усі явища існують у просторі, й водночас усі явища існують у часі й історії. Французький географ Е. Реклю зазначав, що історія – це географія в часі, а географія – історія у просторі. Саме тому вважають, що географія й історія є найважливішими науками, які дають змогу зрозуміти наш світ. Географія досліджує земний простір і, відповідно, користується земним часом. І хоч на перше місце у географічних дослідженнях завжди ставиться простір, на часовий аспект також потрібно зважати як на траєкторію зміни, розвитку, динаміки й еволюції компонентів геопростору.

З одного боку, ество часу в географії розуміється як координата, що розділяє дві події. При цьому час розуміється як будь-яка послідовність, як причина зміни або просто як причина події, як чинник. Таке розуміння часу є типовим для сучасної географії (Харвей, 1974; Краукліс, 1979, та ін.).

Таким чином, територіальний (геопросторовий) підхід у наукових дослідженнях географів має поєднуватися з генетичним, за яким усі географічні явища розглядають як процеси, що мають свою генезу, динаміку, просторові відмінності, закономірності просторового поширення²⁸.

Як зазначає О. Топчієв, історизм є одним із провідних і традиційних підходів географічної науки. Важливе місце у суспільно-географічних дослідженнях посідає історичний (ретроспективний) час. Звичайно, його розбивають на певні періоди, етапи. Дослідники намагаються зрозуміти й відобразити найбільш загальні властивості таких процесів, визначити тенденції та напрями їх розвитку, встановити певні закономірності послідовної зміни етапів, періодів, фаз розвитку. На особливу увагу заслуговує хронологічна різноплановість компонентів геосфери: одні з них

²⁸ Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики : навч. посіб. / О. Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2005. – С. 165.

(літосфера, геологічні об'єкти і структури) змінюються дуже повільно, інші (погода, метеорологічні процеси) – дуже швидко й динамічно. І в суспільній географії динаміка соціально-економічних процесів може бути дуже різною – від століть і десятиліть до днів і навіть годин.

Отже, історичний і географічний методи дослідження тісно пов'язані між собою, як і їхня методологічна основа – категорії «простір» і «час». Як географічний метод не може бути застосований без урахування часу, так і історичний метод не дає правильних знань про об'єкт дослідження, якщо водночас не розглядати і простір, оскільки географічні процеси завжди пов'язані з простором і самі набувають властивості цього простору. За визначенням Г. Гришанкова, «...під географічним простором і часом слід розуміти таку частину фізичного простору Землі і ту частину фізичного часового інтервалу її розвитку, в яких можливе існування географічних тіл та проявів пов'язаних із цими тілами географічних процесів».

2.3. Методологічні принципи географічної науки

Підходи до виділення об'єктів і предметів географічних досліджень, сутність фундаментальних категорій географії формують методологічні принципи географічних знань. Найбільш вдало ці принципи сформулював відомий географ Д. Харвей у вигляді шести моделей пояснення:

1) пізнавальний опис, пов'язаний зі збиранням, впорядкуванням і класифікацією даних. Він може варіювати у широких межах – від простих первинних спостережень до теоретично осмислених понять;

2) морфометричний аналіз, що дає змогу вивчити розподіл форм та об'єктів у просторі за допомогою просторово-часової мови. Теоретичні передумови методу в основному геометричні і зводяться до встановлення системи координат;

3) причинно-наслідковий (генетичний) аналіз, обґрунтований К. Ріттером та О. Гумбольдтом, що пов'язаний зі встановленням

закономірних причинних зв'язків, які пояснюють розміщення об'єктів під впливом певних факторів;

4) часовий (хронологічний) тип пояснення, як і причинний (генетичний) аналіз, пов'язаний з абстрактними припущеннями про характер процесів реального світу. Теоретична основа полягає в тому, що конкретну послідовність явищ можна пояснити, вивчаючи виникнення і подальший розвиток цих явищ і застосовуючи процесні закони;

5) функціональний та екологічний аналіз, які дають можливість пояснити взаємні зв'язки у межах території, що розглядається. Так, функціональний аналіз має на меті дослідити об'єкти, виходячи з тих функцій, які на них покладені в межах упорядкованої системи;

6) системний аналіз дає змогу перейти від вивчення функцій конкретного об'єкта в межах упорядкованої системи до вивчення структури власне системи, її взаємопов'язаних елементів і процесів²⁹.

Ці моделі не лише пояснили сутність методів географічного дослідження, які дедалі більше ускладнюються, а й продемонстрували еволюцію методологічних принципів у географії від античних часів і до наших днів. Д. Харвею вдалося створити своєрідний «генетичний код» процесу отримання географічних знань від найпростішого – морфометричного (топографічного) аналізу поверхні Землі до найскладнішого – системного аналізу.

В українській географії своєрідні ознаки «географічності» наукових досліджень уперше сформулював ще П. Тутковський. Він зазначав, що «...особливість географічного методу визначається трьома напрямками:

1) у географії всі матеріали неодмінно впорядковуються у просторі, пристосовуються до так званих географічних координат, і всі висновки робляться на підставі цього географічного розподілу або розпологу фактичного матеріалу (цього не роблять в інших науках);

²⁹ Шальнєв В. А. История и методология общей географии. [Электронный ресурс] / В. А. Шальнєв. – Режим доступа: <http://www.teory.narod.ru/>

2) географія досліджує в літосфері, гідросфері та атмосфері лише морфологічний бік (форми мас), а не їхній склад (різниця від петрографії та ін.);

3) у всіх галузях географії студіюють самі лише сучасні факти і явища, а не минулі (різниця від геології та історії). Такий особливий метод дослідження, не вживаний в інших науках, надає географії особливого характеру і цілковитої самостійності»³⁰.

Як бачимо, загалом його погляди співзвучні з поглядами сучасників. Проте з часів П. Тутковського об'єкти дослідження урізноманітнилися, предмет дослідження географії поглибився, сформувалися нові концепції і парадигми. Насамперед слід відзначити еволюцію підходів до пізнання, яка у географії відбувалася від компонентного до комплексного і далі до системного підходу. Географія має справу зі своєрідним класом систем, які є територіально організованими і дістали назву геосистем. Системна парадигма забезпечує синтетичний підхід у науці.

Основні аксіоми й постулати геосистемної парадигми такі³¹:

- геосистема завжди складається з елементів, якими можуть бути компоненти географічної оболонки або більш дрібні геосистеми;
- елементи геосистеми перебувають у різноманітних зв'язках, які можуть бути жорстко детермінованими або ж стохастичними (ймовірнісними), позитивними чи негативними, прямими чи зворотними; прямі зв'язки є причинно-наслідковими (після такої дії слід очікувати певного наслідку), зворотні – показують реакцію системи на прямий зв'язок і виступають як зв'язки саморегуляції системи;
- серед множини зв'язків виділяють головні, що їх називають системоутворювальними; кожен клас систем має свої специфічні системоутворювальні відношення; для геосистем такими є відношення

³⁰ Тутковський П. Межа та завдання географії / П. Тутковський // Історія української географії. – 2008. – № 1. – С. 46–56.

³¹ Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики : навч. посіб. / О. Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2005. – С. 47.

просторової впорядкованості (організованості) географічних об'єктів на земній поверхні;

- кожна система має свою будову, яку називають структурою; систему можна розглядати у різних структурних аспектах – морфологічному, функціональному, організаційно-управлінському тощо; структуру геосистеми називають геоструктурою;

- геосистеми, як і будь-які інші системи, мають властивість емерджентності: цілісна геосистема має такі якісні характеристики, яких не мають її складові елементи;

- геосистеми мають властивість еквіпотенційності: кожен географічний об'єкт можна розглядати як геосистему, складену певною множиною елементів, і водночас як один зі складових елементів більш загальної (охоплюючої) геосистеми;

- геосистеми мають ієрархічну, багаторівневу організацію, зумовлену їхньою еквіпотенційністю.

Отже, для проникнення у сутність обраних об'єктів дослідження у географії дослідник мусить сформувавши певний тип географічного мислення, яке, за М. Баранським, включає дві ознаки. Географічне мислення – це мислення, по-перше, прив'язане до території, що кладе всі думки на карту, і, по-друге, зв'язне, комплексне, а не таке, що замикається в рамках одного «елемента» або «галузі», інакше кажучи, таке, що грає акордами, а не одним пальцем. До цих двох ознак Є. Алаєв додав третю – конкретність, яка є провідним фактором, що формує унікальність, відособленість об'єктів, що вивчаються.

На сьогодні йдеться уже про наступний етап процесу еволюції наукових підходів у географії – перехід до синергетичної парадигми. Термін «синергетика» (від грец. *Synergia* – спільна або кооперативна дія) вперше запропонував англійський фізіолог В. Шерінгтон. Увагу в ньому акцентують на узгодженості дій частин під час утворення структури як цілого. На відміну від системного підходу, який спирався на системний аналіз, синергетика

опирається на системний синтез. Ключовими питаннями є самоорганізація будь-яких систем, в тому числі геосистем.

Ще один своєрідний «код-матриця» географії поданий американськими географами у праці «Rediscovering Geography: New Relevance for Science and Society»³² у графічній формі. Автори зазначають, що властиві для географічної науки підходи, як правило, виводять її за межі інших природничих і суспільних наук. Саме тому тим, хто незнайомий із географією як наукою, вона здається сукупністю розрізнених напрямів без центрального осердя і без узгодженості. Водночас існує певна система добре розроблених принципів, точок зору, які відрізняються від інших академічних наук та узгоджують між собою всі напрями географічних досліджень, що існують. Серед таких принципів, на засадах яких географія аналізує світ, наводять:

1. *Географічний погляд* на світ крізь призму місця, простору і масштабу.
2. *Географічний синтез*, який охоплює природно-соціальні тенденції людської діяльності, пов'язані із довкіллям, динаміку природних систем, динаміку соціально-економічних, соціальних, політичних систем.
3. *Просторове представлення (репрезентація)*, яке реалізується за допомогою візуальних, вербальних, математичних, геоінформаційних та когнітивних засобів.

Ці три аспекти формують «матрицю географічного підходу до дослідження» (рис. 1.3).

Географічний погляд на світ завдяки його фокусуванню на місці й масштабі (горизонтальна вісь) пронизує три сфери синтезу: гуманітарно-суспільну динаміку, динаміку природного довкілля, природно-суспільну чи екологічно-соціальну динаміку (вертикальна вісь). Просторове представлення (третій вимір матриці) лежить в основі географічних досліджень і часто супроводжує науковий пошук у різних сферах географії.

³² Rediscovering Geography: New Relevance for Science and Society [Electronic resource] / [National Academy Press. Washington D.C., 1997] – Mode of access: <http://www.nap.edu/openbook.php>

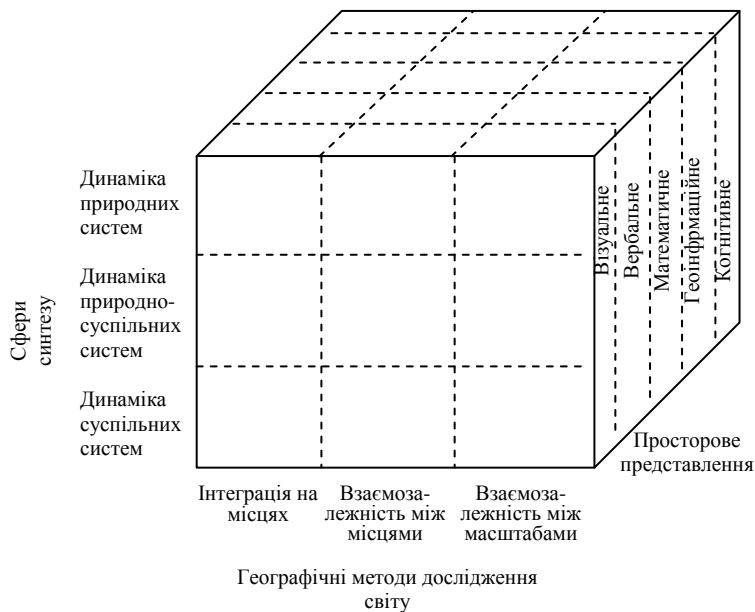

Рис. 1.3. Матриця географічного підходу до дослідження³³

Основним принципом географічних досліджень є зосередження географії на проблемах «місця», «розміщення» для розуміння широкого спектра процесів і явищ. Дійсно, фокусування географії на розміщенні забезпечує наскрізний погляд на процеси і явища, що їх інші дисципліни схильні розглядати ізольовано. Географи зосереджують увагу на територіальних (геопросторових) відношеннях реального світу і взаємозалежностях між явищами і процесами, які характеризують певну точку простору чи місце. Географи також прагнуть зрозуміти взаємовідношення між місцями, наприклад, переміщення людей, товарів, ідей, які посилюють диференціацію чи нівелювання. Географи вивчають «вертикальну» інтеграцію між характеристиками, які визначають місце, так само, як і горизонтальні зв'язки між місцями. Географи також зосереджують увагу на значенні масштабу (як у просторі, так і в часі) в рамках взаємовідношень між місцями різного рангу. Саме вивчення цих зв'язків дало географам змогу звернути увагу на складність місця і процесів, що їх часто розглядають дуже узагальнено в інших науках.

³³ Rediscovering Geography: New Relevance for Science and Society [Electronic resource] / [National Academy Press. Washington D.C., 1997] – Mode of access: <http://www.nap.edu/openbook.php>

Місця є природними лабораторіями для вивчення складних взаємозв'язків між процесами і явищами. Географія має давні традиції досліджень, які дають відповідь на запитання, у який спосіб різні процеси і явища взаємодіють у регіонах і поселеннях. У тому числі можливе розуміння того, як така взаємодія призводить до несхожості місць.

Системний аналіз соціальних, економічних, політичних процесів, процесів у природі, які відбуваються від місця до місця, забезпечує комплексне розуміння специфіки і характеру місць, географічної мінливості. Такий системний аналіз має особливе значення для регіональної географії і географії людини, тому до цієї теми постійно повертається багато географів. Звичайно, для повного аналізу географічної мінливості необхідно взяти до уваги процеси, які виходять за межі окремих місцевостей, пов'язуючи їх, а також зважити на масштаб. Деякі територіальні об'єкти, що їх вивчає географія, великі за площею. Інші – порівняно невеликі. У великих за площею територіальних об'єктах інколи виокремлюють субтериторії (наприклад, у суспільно-географічних районах виділяють підрайони). Що менші за розміром територіальні одиниці вивчають, то детальнішим є таке дослідження, то краща можливість визначити основні фактори розвитку місця.

Географи визнають, що «місце» визначається не лише його внутрішніми характеристиками, а й потоками людей, речовин та ідей з інших місць. Ці потоки разом характеризують взаємозалежність між місцями, які можуть або посилювати, або ослаблювати відмінності. Наприклад, дуже різні способи землекористування у сільському господарстві розвиваються в однакових за природними умовами місцевостях унаслідок того, що відстань до ринків визначає прибутковість сільськогосподарських культур. На макрорівні глобальні потоки західних культурних цінностей та економічних систем спрямовані на стирання відмінностей між багатьма народами світу. Одним із найважливіших питань географії є розуміння цих потоків і дослідження їх впливу на місця. Завдання аналізу потоків та їх взаємодії на місцях є суттєвим. Такі відношення мають всі характеристики складних нелінійних систем,

поведінку яких важко уявити або прогнозувати. Ці відношення особливо важливі і в теоретичному, і в практичному аспектах.

Масштаб спостереження має важливе значення для розуміння географічних процесів і явищ на місцях. Хоч географія користується просторовими і часовими масштабами, незаперечним аспектом географічного світогляду є використання насамперед просторового масштабу: проведення досліджень на різних рівнях, від глобального до локального. Як відзначали, що зміна просторової шкали аналізу може забезпечити важливою інформацією про географічні процеси і явища, і може бути корисною для розуміння того, як процеси і явища пов'язані між собою.

Ще одна проблема, над розв'язанням якої давно працюють географи, – проблема регіоналізації, тобто розмежування сусідніх регіонів зі спільними характеристиками. Внутрішня складна будова і диференціація регіонів залежать від масштабу дослідження, таким чином, певний набір регіонів завжди буде неповним і, можливо, вводитиме в оману щодо уявлень про географічну мінливість. Визначення масштабу, за якого модельоване явище максимально змінюється, надає важливу інформацію для встановлення механізмів контролю геопросторових процесів. Наприклад, глобальне зростання середньої температури може мати зовсім різні наслідки на локальному рівні; можуть навіть виникнути похолодання на деякий час, оскільки глобальні, регіональні і місцеві процеси взаємодіють. Інший приклад: національні й міжнародні економічні та політичні події можуть призводити до зовсім різних наслідків для економічної конкурентоспроможності різних міст і держав. Отже, акцент на масштабі дає географам змогу проаналізувати вплив глобальних змін на місцевому рівні і вплив місцевих подій на глобальні зміни.

Для поглиблення знань про предмет дослідження географії читайте також:

1. Алаев Э. Б. *Социально-экономическая география : Понятийно-терминологический словарь* / Э. Б. Алаев. – М. : Мысль, 2003. – 350 с.
2. Багров М. В. *Землезнавство : Підруч. для студ.* / М. В. Багров, В. О. Боков, І. Г. Черваньов; ред.: П. Г. Шищенко. – К. : Либідь, 2000. – 464 с.

3. Гришанков Г. Е. Введение в физическую географию : предмет и метод : учеб. пособие / Г. Е. Гришанков. – К. : Знання, 2001. – 249 с.
4. Максаковский В. П. Географическая культура : учеб. пособие / В. П. Максаковский. – М. : Владос, 1998.– 354 с.
5. Мороз С. А. Методологія географічної науки : навч. посіб. / С. А. Мороз, В. І. Оноприєнко, С. Ю. Бортник. – К. : Заповіт, 1997. – 333 с.
6. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії : навч. посіб. / М. Д. Пістун ; Міжнародний фонд «Відродження». – К. : Вища школа, 1996. – 31 с.
7. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методика : навч. посіб. / О. Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2005. – 632 с.
8. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії : підруч. / О. І. Шаблій ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л. : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. – 444 с.

РОЗДІЛ 3. «ТОЧКИ РОСТУ» Й АКТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ НАУКИ

Ви бачите щось і запитуєте «чому»?

*А я уявляю те, чого ніколи не було,
і теж запитую «чому не було?»*

Бернард Шоу

Географія занадто важлива для того, щоб залишити її географам³⁴.

*Девід Харвей, професор географії,
університет Нью-Йорка*

3.1. Актуальні проблеми географічної науки

Географія, як жодна інша з наук, працює на замовлення суспільства. Тобто актуальність того чи іншого напрямку дослідження визначається суспільними потребами й особливостями сучасного розвитку країни, регіону. Так, у колишньому СРСР, «країні інженерів», перевагу надавали фізичній географії перед економічною та соціальною. На сьогодні актуальним є гуманітарно-соціальний компонент географічних знань, який стає дедалі більш важливим в інформаційному суспільстві. Це не означає, що фізико-географічні дослідження стають другорядними. Необхідною умовою є збалансування зазначених напрямів досліджень як за кількістю виконаних робіт, так і за обсягом ресурсів (людських, фінансових, матеріальних), спрямованих на ці дослідження. В українській освіті (школах та вишах) проблема посилення суспільно-географічної складової навчальних програм теж залишається поки що не вирішеною. У шкільних програмах співвідношення фізико-географічної та суспільно-географічної складових становить, у кращому випадку, 3/2, тоді як у світі це співвідношення уже доволі давно доведено до 1/1, а у вищій школі та науці – до 3/7.

³⁴ В оригіналі: «Geography is too important to be left to geographers» (Harvey D. Spaces of Capital. Towards a Critical Geography / D. Harvey. – Edinburgh : University Press, 2001. – P. 116.)

У кожній країні можна виокремити свою специфічну рису, «сильну позицію» географічної науки. Розроблення теоретичних моделей, які пояснюють географічні факти, територіальні зміни ринків збуту, демографічні процеси, – сильний аспект американської географії, яка надзвичайно інтегрована з бізнесом. Французькі географи були й залишаються лідерами у вивченні географії міст. Німецька географічна школа зробила суттєвий внесок у географію розміщення промисловості. Шведські вчені розробляли теорію дифузії (поширення) інновацій. В Іспанії добре розвинена географія туризму. В Австралії розвинена віртуальна, модельна географія: там створюють новий простір у віртуальній реальності. Такою моделлю можна скористатися для аналізу будь-якої реальної ситуації.

Російські географи зробили суттєвий внесок у дослідження еволюції природного середовища і ресурсів поверхні суші, чинників глобальних змін довкілля, географічних проблем природокористування й охорони довкілля, вивчення Антарктиди й Арктики.

Українські вчені-географи відомі географічному загалу за результатами дослідження у сфері ландшафтознавства і ландшафтної екології, геоморфології, клімату, економічної географії та районного планування й інших галузей географічної науки.

Сучасні географи перебувають у пошуку закономірностей розміщення населення, розподілу господарства, об'єктів культури і того, як усе це співвідноситься зі станом довкілля та іншими важливими для суспільства проблемами.

Отже, які саме проблеми є на сьогодні актуальними у географічній науці? Відповідь на це запитання можна дістати, проаналізувавши порядок денний кількох останніх міжнародних географічних конгресів.

Зокрема, під час 30-го Міжнародного географічного конгресу, який відбувся у Глазго 2004 року, обговорювали такі проблеми, якими переймаються географи різних країн: деградація землі та опустелювання; проблеми управління; історія географічної думки; історія географії у міжнародній

перспективи; географія та народна політика; політична карта світу; політичні кордони; геополітичне відродження держав у бездержавному світі; моделювання географічних систем; теорія і практика; інформація і набуття знань; ГІС та Інтернет; проектування міст; мінливість міст; урбаністична морфологія і практика планування міст; системи узбережжя (ресурси та розвиток узбереж, геоморфологія узбереж); карст (успіхи у геоморфології та гідрології карсту, управління ресурсами карсту); регіональні демографічні зміни; прикладна географія (світові перспективи); дослідження флювіальних систем, управління річковим дренажем; збереження води і водного середовища; географія туризму, глобальні зміни; здоров'я і довкілля (здоров'я та освітні документи, відхилення у здоров'ї – географічні прогнози; зміцнення здоров'я і світовий розвиток); географія інформаційного суспільства³⁵.

У серпні 2008 року в Тунісі відбувся 31-й Міжнародний географічний конгрес (31st International Geographical Congress). Головна тема конгресу – «Облаштуємо разом наші території». Підтемами конгресу були такі: «Територія як центральний об'єкт географії», «Стратегічні підходи до території», «Географія як прикладна наука», «Глобалізація і територія», «Нові технології і територія»³⁶. Розглядали також проблеми стану довкілля в межах території, територіального планування і сталого розвитку, реконструкції території у географії.

У серпні 2012 року відбувся 32-й Міжнародний географічний конгрес у Кельні. Лозунг конгресу «З небес на землю» (Down to Earth), за задумом організаторів, означає застосування різноманітних географічних ідей для розв'язання актуальних наукових та соціально-політичних проблем сучасності – приведення досліджень «з небес на землю», тобто до проблем насущних. Хоча цей лозунг можна трактувати й інакше – як відображення

³⁵ Шищенко П. Україна у світовому географічному русі (до 135-річчя Південно-Західного відділу географічного товариства) / П. Шищенко, Н. Муніч // Історія української географії і картографії. Ч. I : 3б. матеріалів Третьої Міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-літньому ювілею академіка Степана Рудницького. Тернопіль, 6–7 грудня 2007 р. – Тернопіль, 2007. – С. 55.

³⁶ Денисик Г. І. Міжнародний географічний конгрес / Г. І. Денисик // Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту. Сер. Географія. – 2008. – Вип. 17. – С. 201.

різноманітності сфер географічних досліджень, адже, на думку І. Хустіха, «...доки існує саме слово «географія», межею для цієї науки є лише небо».

Найважливішими напрямками для наукової дискусії під час Конгресу було визначено такі: глобальні зміни і глобалізація; суспільство і довкілля; ризики і конфлікти; урбанізація і демографічні зміни.

Сесії комісій і робочих груп у програмі Конгресу працювали за такою тематикою:

1. Людство і довкілля в аридних регіонах (взаємодія людини і природи у посушливих регіонах).

2. Біогеографія та біорізноманіття (вплив змін клімату і землекористування на біорізноманіття).

3. Кліматологія (зміни і мінливість клімату у просторово-часових масштабах, зокрема – вплив зміни клімату на сільське господарство).

4. Прибережні системи (берегова ерозія, підвищення рівня моря і вплив на прибережні системи, моніторинг прибережних систем).

5. Довкілля холодних регіонів (зміни клімату, вічна мерзлота і люди).

6. Культурний підхід у географії (культура і сталий розвиток, мультилокальність особи у суспільстві, глобалізація та її вплив на місцеву ідентичність, мистецтво у громадському просторі тощо).

7. Динаміка економічного простору (нові економічні простори).

8. Еволюція довкілля (середовище взаємодії та еволюції у пізньому плейстоцені і голоцені).

9. Гендерні проблеми та географія.

10. Географічна освіта (сучасний стан географічної освіти; інтереси учнів до географічних тем, регіонів і методів; упередження в галузі географічної науки й освіти; підготовка вчителів; інновації у навчанні; стандарти, концепції і досвід; освіта для сталого розвитку та глобалізації; просторове мислення; ризик у географічній освіті тощо).

11. Геоменеджмент (управління розвитком у регіонах, містах і сільських громадах).

12. Географія глобального інформаційного суспільства (інформаційні та комунікаційні технології для розвитку і людського благополуччя).

13. Географія туризму, рекреації і глобальні зміни (глобальні зміни і туризм; туризм і регіональний розвиток; стійкість і розвиток туризму; туризм у міському середовищі; вплив на туризм змін клімату).

14. Глобальні зміни і людська мобільність (глобальні зміни клімату, економічна криза і людська мобільність).

15. Небезпеки і ризики (небезпеки і ризики майбутніх катастроф; землетруси і цунамі; уразливість і стійкість).

16. Охорона здоров'я і довкілля (географія охорони здоров'я; глобальні ризики для здоров'я).

17. Історія географії (уявлення про суспільство і довкілля в історії географії).

18. Острови (інтегративні перспективи географії для дослідження малих островів).

19. Карст (вплив людини на карст; збереження карстових ландшафтів).

20. Деградація земель та опустелювання (деградація земель та опустелювання в контексті глобальних змін; деградація земель і геоморфологія; вплив лісових пожеж на ґрунтово-рослинний покрив).

21. Землекористування та зміни ґрунтово-рослинного покриву.

22. Місцевий розвиток.

23. Маргіналізація, глобалізація та регіональні і локальні відгуки (маргінальність у глобалізованому світі).

24. Моделювання географічних систем (просторова статистика; моделювання фізичних процесів; просторовий інтелектуальний аналіз; мікросимуляційні географічні системи).

25. Гори: відгуки на глобальні зміни (гірські екосистеми в умовах зміни клімату; гори і рівень життя населення).

26. Політична географія.

27. Географія населення (географія населення світу і переписи, міграція).
28. Стійкість систем у сільських районах (сталий розвиток сільських систем розселення з огляду на глобальні економічні та екологічні проблеми).
29. Нові трансформації міст (соціальна трансформація міст, управління мега-міськими районами; транспортна інфраструктура).
30. Стійкість водних ресурсів (водні ресурси і зміни клімату; забруднення води у гірничодобувній промисловості; геоінформаційні системи в дослідженні водних ресурсів; вода у міських умовах; управління водними ресурсами у надзвичайних ситуаціях тощо).
31. Транспорт (транспортна інфраструктура та її вплив на регіони і міста).
32. Ландшафт і ландшафтний аналіз (глобальні зміни).
33. Геопарки.
34. Топоніміка (географічні назви як маркери ідентичності; ландшафти на стародавніх картах).
35. Мегаполіси (управління, захист ресурсів, ризику).
36. Середземноморський ренесанс (країни Магрибу і Машрік на шляху до демократії: авторитарні режими і зміни, нестабільність соціального середовища, крах та успіхи економіки; екологічна уразливість, місцеві і глобальні взаємодії; революція в Тунісі як каталізатор арабських народів: маршрути і географія революції; молодь і нові інформаційно-комунікаційні технології в туніській революції, нові соціально-економічні просторові проблеми в Тунісі після революції; нові соціально культурні проблеми – мультикультуралізм, секуляризм, гендер, мобільність; регіональні і глобальні геополітичні наслідки революцій в Тунісі та Єгипті; перспективна географія Середземномор'я, Європи й арабського світу).

Українська географічна наукова спільнота теж долучається до обговорення актуальних проблем. Гасло XI з'їзду Українського географічного товариства (УГТ) у 2012 році: «Україна: географія цілей і можливостей».

Тематика робочих секцій з'їзду співзвучна з актуальними у світі географічними проблемами. Під час наукових засідань обговорювали такі питання:

1. Географія в стратегії розвитку інформаційного суспільства.
2. Глобальні зміни та регіональні тенденції в розвитку природних процесів.
3. Ресурси розвитку і менеджмент територій.
4. Гуманізація географії.
5. Технології географії.
6. Географічне краєзнавство і туризм.
7. Географічна освіта та просвіта.

Перелічені напрями наукових дискусій можуть слугувати орієнтирами під час вибору тематики учнівських досліджень у системі МАН. Проте радимо учням у своїх роботах розглядати ці актуальні проблеми крізь призму місцевих, регіональних особливостей, а також звернути увагу на ті проблеми, що є особливо важливими саме в їхній рідній місцевості. Дуже часто ці проблеми стають предметом обговорення у місцевих мас-медіа, відображаються у стратегічних і планових документах місцевих органів самоврядування. Варто також зважати на наукові традиції, що склалися у географічних наукових школах (чи у наукових осередках), які діють у вищих навчальних закладах і науково-дослідних установах регіону, де мешкає юний дослідник. Наприклад, для Рівненської області у найближчі роки залишатимуться актуальними дослідження щодо зміни клімату, проблем водозабезпечення та якості води, вивчення демографічної та медико-географічної ситуації, обґрунтування розвитку туризму та рекреації у регіоні, еколого-географічні дослідження, а також подальший розвиток меліоративної географії. Важливими будуть дослідження, які сприятимуть інтеграції географічної науки зі сферою регіонального управління, шкільною географічною освітою, а також популяризуватимуть географічні знання.

У географічній науці серед традиційних, достатньо добре розроблених з точки зору понятійно-термінологічного, методичного апарату, є низка наукових напрямів досліджень, що їх називають «точками росту». Це найновіші, найбільш актуальні й цікаві дослідження. На них також слід звернути увагу, вибираючи тему майбутньої науково-дослідницької роботи.

Чинниками виникнення так званих «точок росту» сучасної географії є процеси екологізації, інформатизації, гуманізації, соціологізації географічних досліджень та інтеграційні міждисциплінарні процеси. Формуванню нових напрямів досліджень сприяє також поява модерних парадигм географічних досліджень: системної, синергетичної, геоінформаційної, геопланувальної тощо. Проаналізуємо нові напрями географічних досліджень у руслі названих процесів.

3.2. Екологізація – чинник виникнення «точок росту» географії

Авторство терміна «екологія» належить німецькому зоологові Е. Геккелю, який у 1866 році визначив екологію як біологічну науку, яка вивчає вплив середовища на живі організми. Сьогодні екологію розглядають не лише як біологічну науку, а насамперед як ідеологію, яка пронизує усі науки і сфери людської діяльності. Найяскравіше ця ідеологія проявляється у світоглядній концепції «глибинної екології» (Deep Ecology). Арне Наесс, засновник глибинної екології, трактує її так: «Суть глибинної екології – ставити «глибинні» запитання... Ми запитуємо, який тип суспільства, освіти, релігії найбільше відповідає інтересам усього життя загалом, що існує на цій планеті».

Наразі існує багато терміноформ, у яких ключовим словом є «екологія», «екологічний»: екологічне мислення, екологічний ризик, екологічна ситуація, екологічна освіта, екологічний аудит, екологічний податок, екологічний дизайн, екологія людини, соціальна екологія, агроекологія, містобудівна екологія, інженерна екологія, медична екологія, космічна екологія, і навіть такі неологізми, як екологія фізкультури, екологія душі, екологія харчування, екологія дитячого щастя. Деякі з наведених мають цілком визначений зміст і

мають бути присутні у науковій термінології дослідника. Проте окремі є проявом спекулятивного використання модного слова.

У географічній науці внаслідок синтезу системного, геопросторового та екологічного наукових підходів сформувалася нова галузь – екологічна географія.

Географія та екологія мають низку спільних рис, проте й суттєві відмінності. Ці дві науки подібні за метою і завданнями, які перед ними стоять. Однак географічний погляд на ці завдання ширший, ніж екологічний. Це стає зрозумілим, коли порівнюємо зміст двох понять, які описують основні об'єкти дослідження у цих науках – екосистему та геосистему. Традиційно різницю між ними вбачають у тому, що екосистема моноцентрична, тобто є єдиний центр, «хазяїн», на який спрямовані зв'язки від інших компонентів екосистеми. У геосистемі такого центра немає, а всі компоненти є рівноправними і між собою взаємопов'язані. М. Гродзинський вбачає різницю між цими поняттями більшою мірою в тому, що екосистема – це поняття, у розумінні якого простір і територія не мають вирішального значення. Різняться і методика їх дослідження. Екосистеми вивчають за допомогою методів, традиційних у біологічній науці (фізіологія, морфологія, анатомія, біохімія, радіобіологія), а для вивчення геосистем послуговуються географічними методами, серед яких найважливіший – картографічний³⁷.

Місце екологічної географії у системі географічних наук поки що остаточно не визначене. Зокрема, В. Барановський обґрунтовував формування нового напрямку досліджень – екологічної географії у межах конструктивної географії.

Серед актуальних завдань нового напрямку – обґрунтування шляхів і регіональних схем раціонального природокористування; еколого-географічне оцінювання станів території; визначення, використання і збереження природно-ресурсного потенціалу території, опрацювання методів аналізу і мінімізації

³⁷ Гродзинський М. Д. Пізнання ландшафту: місце і простір : монографія : у 2 т. / М. Д. Гродзинський. – К. : «Київський університет», 2005. – Т. 1. – С. 74–75.

наслідків антропогенного впливу на природні комплекси та їхні геокомпоненти; географічне прогнозування майбутніх змін об'єктів дослідження та їхніх екостанів³⁸.

На думку І. Ковальчука, екологічна географія є самостійним розділом географії, який досліджує геосистеми різних рангів як життєве середовище людини, суспільства та живих істот нижчих рангів. Він вважає цей термін синонімом до терміна геоекологія, стверджуючи, що екологічна географія найбільшу увагу приділяє вивченню екологічних проблем та аналізу чинників виникнення екологічних проблем, суть яких зводиться до погіршення стану природного довкілля, спричиненого впливом на нього природних та антропогенних чинників. І. Ковальчук дає таке визначення поняття «екологічні проблеми»: «Екологічною проблемою треба називати таке поєднання умов і чинників, що впливають на людину, біологічне і ландшафтне різноманіття певної території, яке створює загрозу їхньому існуванню або суттєво погіршує умови проживання живих організмів та функціонування природних, природно-господарських і техногенних систем й об'єктів»³⁹. За середовищем виникнення дослідник об'єднує екологічні проблеми у дві групи:

1) проблеми, пов'язані з певним компонентом природного довкілля. До них відносить такі типи екологічних проблем: геоекологічні, педоекологічні, гідроекологічні, аероекологічні, фітоєкологічні і зооекологічні;

2) проблеми, пов'язані з певним видом господарської діяльності людини. Це такі типи екологічних проблем: агроєкологічні, лісогосподарсько-екологічні, побутово-екологічні, промислово-екологічні, урбоекологічні, транспортно-екологічні, рекреаційно-екологічні тощо.

У працях сучасних учених-географів трапляються різні назви напрямів дослідження проблем взаємодії природи і суспільства, які виникли унаслідок екологізації. Наприклад, В. Гуцуляк та В. Присакар наводять такі: геоекологія,

³⁸ Барановський В. А. Екологічна географія і екологічна картографія / В. А. Барановський – К. : Фітосоціоцентр, 2001. – 252 с.

³⁹ Ковальчук І. Екологічна геоморфологія та екологічна географія: поступ, проблеми, перспективи / І. Ковальчук // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: географія. – Тернопіль. – № 2. – Ч. 1. – 2004. – С. 12.

географо-екологічний напрям, ландшафтна екологія, еколого-ландшафтознавчий напрям, екологія ландшафту, соціальна екологія, антропогенне ландшафтознавство⁴⁰.

У результаті екологізації у географії виникло багато галузевих наукових напрямів, які ґрунтуються на екологічному підході: екогеологія, екогеоморфологія, екогрунтознавство та інші. Деякі з них методологічно і методично достатньо добре розроблені. Наприклад, у геоморфології сформувалася нова галузь науки про рельєф і процеси рельєфоутворення – екологічна геоморфологія. Актуальні напрями її досліджень – еколого-геоморфологічний ризик і моніторинг, еколого-геоморфологічна експертиза, прогнозування і моделювання сучасних екоситуацій, поширення і розвиток небезпечних екогеоморфологічних процесів із використанням технологій ГІС, екогеоморфологічна естетика природокористування, етноекогеоморфологія, урбоекогеоморфологія⁴¹.

Проте здебільшого окремі галузеві напрями вирішують часткові проблеми у межах дослідження об'єктів, традиційних для цих сфер географії. А екологічна географія, на відміну від них, розв'язує більш фундаментальні, загальні проблеми.

Деякі автори ототожнюють термін «екологічна географія» з терміном «геоекологія». На нашу думку, між цими науковими напрямами все ж таки існує певна різниця. Наведемо два визначення, які демонструють, що геоекологія є ширшою за змістом і її слід розглядати як науку, що сформувалася на стику географії з іншими сферами знань.

Геоекологія – міждисциплінарна природничо-суспільна наука. Орієнтована на оптимізацію взаємодії суспільства з його географічним середовищем. Є

⁴⁰ Гуцуляк В. Становлення і розвиток ландшафтно-геохімічної екології / В. Гуцуляк, В. Присакар // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: географія. – Тернопіль. – № 2. – Ч. 1. – 2004. – С. 40–41.

⁴¹ Ковальчук І. Екологічна геоморфологія та екологічна географія: поступ, проблеми, перспективи / І. Ковальчук // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: географія. – Тернопіль. – № 2. – Ч. 1. – 2004. – С. 10–11.

поєднанням географії та соціоекології, досліджує геоекосистеми⁴². І. Круглов зазначає, що таке трактування прирівнює геоекологію до конструктивного розділу географії як єдиної науки у розумінні американських дослідників і російського вченого В. Анучина.

За О. Топчієвим, геоекологія – це область географії, яка стосується будь-яких аспектів оптимізації взаємодії суспільства із природою і не має єдиного об'єкта дослідження⁴³. Саме трактування геоекології як географічних основ природокористування (природокористування у широкому розумінні) є панівним у східноєвропейській науці.

Екологізація географії справила певний вплив і на традиційні сфери географії, які генетично пов'язані з біологічною наукою. Зокрема у біогеографії виділяють такі нові напрями: дослідження біорізноманіття як важливої складової глобальної проблеми його виявлення та збереження, оптимізація природокористування й охорона біоти. Виокремився такий напрям, як географія біотичного різноманіття, що виробив власну методологію і засоби пізнання. Новою областю пізнання географії стала геногеографія, яка вивчає геопросторову мінливість генетичного фонду на підставі синтезу методів географії, генетики й екології. Основним об'єктом геногеографії є популяція⁴⁴.

3.3. Гуманітарно-соціальні аспекти сучасних географічних досліджень

Гуманізація географічної науки пов'язана із центрованістю досліджень на людині й на всьому тому, що відповідає інтересам людини. Гуманізація у географії проявляється у кількох аспектах:

⁴² Бачинский Г. А. Геоэкология как область соприкосновения географии и социоекологии / Г. А. Бачинский // Изв. Всесоюз. геогр. общ-ва. – 1989. – Т. 121. Вып. 1. – С. 31–39.

⁴³ Топчиев А. Г. Геоэкология: Географические основы природопользования / А. Г. Топчиев. – Одесса : Астропринт, 1996. – 392 с.

⁴⁴ Кукурудза С. І. Роль і значення біогеографії в стратегії сталого розвитку. / С. І. Кукурудза // Географія в інформаційному суспільстві. Зб. наук. праць. У 4-х т. – К. : ВГЛ Обрії, 2008. – Т. 2. – С. 47.

1) філософсько-орієнтована (стають популярними географічні дослідження, що ґрунтуються на філософських концепціях екзистенціалізму, феноменології, ідеалізму);

2) проблемно-орієнтована (орієнтація на дослідження найважливіших проблем сучасного людства);

3) людино-орієнтована (у центрі дослідження – людина з її відчуттями і цінностями).

Детальніше охарактеризуємо ці аспекти.

Філософсько-орієнтована гуманізація проявилась у географії нових гілок, серед яких, наприклад, феноменологічна, гуманістична географія.

Завданням дослідника, який працює у царині феноменологічної географії, є опис «речі в собі» як унікальної і неповторної, без опертя на уже відомі теорії, концепції, методи.

Зокрема, американський географ професор Канзаського університету Девід Сімон наводить запитання, що їх ставить перед собою феноменологічна географія: яка природа місць, де живе людина? які значення несуть ландшафти для людини? як різні люди пізнають довкілля? у який спосіб люди відчувають, чи не можуть відчуті своє природне оточення?⁴⁵

Чи потрібні такі дослідження сьогодні? Це запитання може виявитися риторичним після того, як прочитаєте таке повідомлення, взяте з преси:

«Холодного січневого ранку на станції метро Вашингтона примостився чоловік і почав грати на скрипці. Протягом 45 хвилин він зіграв шість творів. За цей час, оскільки була година пік, повз нього пройшло більше ніж тисяча осіб, більшість із яких були дорогою на роботу.

За 45 хвилин гри лише шість людей ненадовго зупинилися і послушали, ще 20, не зупиняючись, кинули гроші. Заробіток музиканта становив 32 долари.

Ніхто з перехожих не знав, що скрипалем був Джошуа Белл (рис. 1.4) – один із кращих музикантів у світі. Грав він найскладніші твори з коли-небудь написаних, а інструментом слугувала скрипка Страдіварі вартістю 3,5 мільйона доларів.

⁴⁵ Наводиться за: Гродзинський М. Д. Пізнання ландшафту: місце і простір: монографія: у 2 т. / М. Д. Гродзинський. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – Т. 1. – С. 84. Офіційний веб-сайт Д. Сімона: <http://www.arch.ksu.edu/seamon/>

Рис. 1.4. Відомий скрипаль Джошуа Белл під час соціального експерименту газети «Вашингтон Пост»

За два дні перед виступом у метро на його концерті в Бостоні, де середня вартість квитка дорівнювала 100 доларів, був анилаг.

Гра Джошуа Белла у метро є частиною соціального експерименту газети «Вашингтон Пост» щодо сприйняття, смаку і пріоритетів людей. Головними питаннями експерименту були: в буденному середовищі у невідповідний момент чи відчуваємо ми красу? Зупинимося чи ні, щоб оцінити її? Чи розпізнаємо талант у несподіваній обстановці?

Один із висновків цього експерименту такий: якщо ми не можемо знайти час на те, щоб ненадовго зупинитися і послухати кращі з коли-небудь написаних музичних творів у виконанні одного з кращих музикантів планети; якщо темп сучасного життя настільки всепоглинаючий, що ми стаємо сліпі й глухі до таких речей, – тоді що ж іще ми пропускаємо, що ще проходить непоміченим повз нас?»

Завданням феноменологічної географії є – побачити й описати традиційні для географії об'єкти дослідження через цінності і значення, яких йому надають люди, й у такий спосіб зрозуміти людину. З точки зору цієї галузі географічних досліджень як наукові факти можна використати певні значення, цінності, почуття людини. Такі дослідження, крім суто пізнавальної цінності, можуть мати і велике практичне значення. Наприклад, коли йдеться про вивчення іміджу території для потреб розвитку туризму.

Стратегія маркетингу туризму на національному рівні спрямована на формування і розвиток туристичного іміджу держави, що є обов'язковою умовою залучення туристів. За визначенням Всесвітньої туристичної організації, імідж країни (регіону) – це сукупність емоційних і раціональних уявлень, що впливають із сукупності всіх особливостей території, власного досвіду, чуток, що впливають на створення певного образу. Перелічені чинники дають змогу під час згадування про регіон вибудувати щодо нього цілу низку асоціацій.

Імідж існує на кількох рівнях – побутовому, соціально-економічному і діловому. На рівні побутової психології користуються низкою усталених характеристик: символи, особливості менталітету, культура, гастрономія, типові погодні умови, негативні аспекти життєдіяльності, комунікативні перепони тощо. Соціально-економічний рівень іміджу території відображає уявлення про її благоустрій, рівень і якість життя населення регіону тощо. Діловий імідж пов'язаний з інвестиційною привабливістю і конкурентоспроможністю регіону.

Особливості формування іміджу регіонів України на рівні побутової психології доволі яскраво продемонстровано у публікації «Карта України очима її жителів», яку підготував інтернет-журналіст, блогер Сергій Пішковцій (<http://inspired.com.ua/other/ukraine-maps/>). Подібне опитування «Україна очима українців» проводив сайт «Коментарі» (<http://life.comments.ua>). Для прикладу наведемо одну з таких карт (рис. 1.5).

Звичайно, рівень достовірності таких перцепційних карт можна піддавати сумніву, проте з точки зору гуманістичної, ментальної географії ця інформація має цінність, оскільки відображає ті погляди, які сформувалися під впливом інформаційних потоків, що реально існують. Наведемо спробу узагальнення даних із різних інтернет-джерел щодо поширених асоціацій з Рівненською областю та — у ширшому аспекті – з історичною Великою Волинною (*табл.1.3*).

Рис. 1.5. Карта України очима киян⁴⁶

Таблиця 1.3 демонструє таку тезу: що більш віддалене місце проживання респондентів від території нашого дослідження, то більше вони схильні об'єднувати на своїй ментальній карті Рівненську та Волинську області в територіально цілісний об'єкт, який за конфігурацією наближений до історичної Великої Волині. Більшість стереотипів має відносно нейтральне забарвлення.

Проте наведено і значну кількість негативних стереотипів. Причому, що далі географічно розташовані області, то більше існує негативних установок щодо Рівненщини. Це частково пояснюється тим, що населення на Сході та на Півдні України недостатньо поінформоване про особливості життєдіяльності населення, культуру і традиції, історію, природу Великої Волині.

Отже, для формування позитивного туристичного іміджу регіону слід працювати над збільшенням обсягу та якості позитивно забарвленої доступної інформації. Це допоможе позбутися негативних стереотипів, як-от: «тут б'ють за російську мову», «тут ненавидять кримчан».

⁴⁶ Карти України очима її жителів [Електронний ресурс] / Сергій Пішковцій. – Режим доступу: <http://inspired.com.ua/other/ukraine-maps>

**Імідж регіону на рівні побутової психології
(за результатами дослідження блогосфери)⁴⁷**

Регіон	Позитивні стереотипи		Відносно нейтральні стереотипи		Негативні стереотипи	
	стереотип	регіон, із якого походять респонденти	стереотип	регіон, із якого походять респонденти	стереотип	регіон, із якого походять респонденти
Рівненська область	Файні кобіти (гарні жінки)	Львівська обл.	Партизанський край; звідси привозять картоплю	м. Київ	Суржик. Дуже багато лайливих слів	Львівська обл.
	Східні брати-волиняки. Гарний кіно палац	Волинська обл.	Море сосен. Мирний атом	Львівська обл.		
			«Так воно Рівне чи Ровно?»	Харківська обл.		
			Там теж роблять азотні добрива	Черкаська обл.		
Волинська область	Доступний відпочинок. Вихідні на Шацьких озерах	Львівська обл.	Усі вікна сині; картопляне море	Львівська обл.	Брудні озера	Львівська обл.
			Там теж роблять автобуси	м. Київ, Черкаська обл.		
			Волиняки	Харківська обл.		
Велика Волинь			Поляки	Закарпатська обл.	«Тут б'ють за російську мову»	Донецька обл.
			Волинські партизани	м. Київ	Болота	Закарпатська та Одеська обл.
			Український шматок Біловезької Пущі	Запорізька обл.	Бідні, необлаштовані села	Дніпропетровська обл.
			Ліси, бандерівці	Одеська обл.	Волиняни нічим не кращі від галичан, вони теж бандерівці	Донецька обл.
					Майже галичани; ненавидять кримчан та росіян	АР Крим

Проте деякі стереотипи сформувалися не випадково (бідні необлаштовані села, широкий вжиток суржик). Із цими негативними суспільними явищами слід боротися. А окремі негативні стереотипи за правильної подачі інформації мають шанс змінити свій знак на нейтральний або ж і на позитивний. Для

⁴⁷ Романів О. Я. Можливості використання етнокультурної спадщини для формування позитивного туристичного іміджу Рівненщини / О. Я. Романів, І. В. Бура // Вісник ін-ту пед. освіти. Серія географічна. Вип. 1 (2012) : Матеріали Четвертої Міжнар. наук.-практ. конф. «Еко- і агротуризм: перспективи розвитку на регіональному та локальному рівнях»; м. Рівне, Україна, 29–30 березня 2012 року. / Редкол.: А. С. Дем'янчук (голов. ред.) та ін. – Рівне, 2012. – С. 248–254.

прикладу, болота Рівненщини – це естетично привабливі об’єкти пізнавального й активного туризму (рис. 1.6), а окремі їх масиви завдяки унікальності біорізноманіття включено до складу заповідних територій.

Рис. 1.6. Болота Рівненщини – унікальні об’єкти пізнавального й активного туризму (фото А. Єремійчука)

Проблемно-орієнтована гуманізація географічних досліджень пов’язана із загостренням глобальних проблем людства і необхідністю їх розв’язання. До цього мають докласти зусиль науковці, які працюють у різних галузях знань. У зв’язку з цим сформувався новий міждисциплінарний науковий підхід, спрямований на комплексний розгляд глобальних проблем людства і пошук шляхів їх розв’язання – геоглобалістика. У полі її зору перебувають такі проблеми: стрімке зростання світу; необхідність збільшення тривалості життя і вирішення проблеми; забезпечення миру між народами; недопущення несанкціонованого поширення радіоактивного забруднення довкілля; подолання катастрофічного забруднення і деградації довкілля та збереження біорізноманіття на планеті; забезпечення людства ресурсами на довготривалу перспективу; зменшення розриву у розвитку між багатими і бідними країнами, подолання бідності, голоду, неграмотності; проблема СНІДу і глобальних епідемій.

Кожна із глобальних проблем особливо проявляється як на національному, регіональному, так і на локальному рівнях. Саме на цих рівнях необхідно розробляти і втілювати у життя заходи щодо їх розв'язання. Тому територіальні аспекти прояву глобальних проблем на обласному чи місцевому рівнях можуть бути предметом дослідження в учнівських науково-дослідницьких роботах.

Людино-орієнтована гуманізація найбільше проявилась у сфері суспільної географії. У результаті процесів гуманізації та соціологізації у суспільній географії сформувалися такі нові напрями: соціально-географічний, регіональної політики та регіонального розвитку, сталого і збалансованого розвитку, ринково-географічний, інформаційно-географічний (геоінформаційний), історико-суспільно-географічний, митно-логістичний⁴⁸. Соціально-географічний та історико-суспільно-географічний напрями виникли саме завдяки процесам гуманізації та соціалізації суспільно-географічної науки.

Соціальна географія – наука про просторові процеси і фактори організації життя людей, насамперед з погляду умов праці, побуту, відпочинку, розвитку особистості й відтворення життя людини. Я. Олійник, А. Степаненко, В. Пересекін⁴⁹ виділяють такі актуальні напрями досліджень: поведінкова (біхевіористична) географія, географія злочинів, географія безробіття, географія спорту, релігій (або сакральна географія), туризму та інші. У географії населення, яка є складовою соціальної географії, ці самі автори «точками росту» називають географію трудових ресурсів і ринку праці, географію розселення, геоурбаністику, географію міграцій.

Якщо у 70–80-х роках ХХ століття актуальними були проблеми географії розселення, досліджувалися окремі сфери послуг, то на сьогодні важливим є вивчення територіальної організації всього процесу життєдіяльності населення (рівня людського розвитку, способу і якості життя населення),

⁴⁸ Пістун М. Нові напрями розвитку української суспільної географії наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. / М. Пістун, Я. Олійник // Теоретичні та методологічні проблеми суспільної географії: Збірник наукових праць на пошану заслуженого професора Львівського національного університету імені Івана Франка Олега Шаблія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – С. 52–59.

⁴⁹ Олійник Я. Б. Завдання економічної та соціальної географії в інформаційному суспільстві / Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко, В. М. Пересекін // Географія в інформаційному суспільстві. Зб. наук. праць. У 4-х т. – К.: ВГЛ Обрії, 2008. – Т. 1. – С. 181–191.

етнонаціональних відносин у регіонах, географії споживання, рекреаційно-туристичних ресурсів, політико-географічних та геополітичних ідей, географії культури та релігії.

Окрім соціальної географії, яка є чітко визначеною за змістом та її місцем у сімействі географічних наук, деякі вчені обґрунтовують формування нової гілки географії, що поєднує вивчення різноманітних об'єктів дослідження (природних і соціально-економічних складових ландшафтної оболонки) на основі гуманістичного підходу.

В. Пащенко⁵⁰ до гуманістичної географії включає окремі географічні дисципліни (сакральна географія, перцепційна географія, гуманістичне ландшафтознавство). Такі дослідження були започатковані працями американських дослідників (Дж. Райта, К. Зауера) у 1920-х роках, а у нас мають порівняно невеликий досвід. У своїй статті В. М. Пащенко наводить і класифікацію актуальних напрямів досліджень гуманістичної географії в Україні:

- Дослідження з історії географічних наук (О. Краснопольський, О. Шаблій, М. Пістун, Ю. Тютюнник, П. Штойко, І. Ровенчак, Л. Вісьтак, М. Давидюк).
- Перцепційна географія – географія ментальності, самоідентифікації етносу, сприйняття середовища (П. Масляк⁵¹).
- Геотопонімні напрацювання (О. Афанасьєв, К. Тищенко, О. Стрижак, Л. Василюк, Р. Абкадиров).
- Гуманістичне ландшафтознавство – сприйняття ландшафту людиною, сакральні, етнічні, культурно-історичні, естетичні цінності ландшафту (В. Пащенко, М. Гродзинський⁵²).

⁵⁰ Пащенко В. М. Гуманістична географія: загальні закономірності та особливості розвитку в Україні / В. М. Пащенко // Географія в інформаційному суспільстві. Зб. наук. праць. У 4-х т. – К. : ВГЛ Обрії, 2008. – Т. 1. – С. 231–238.

⁵¹ Масляк П. О. Перцепційна географія України: становлення і трансформаційні процеси / П. О. Масляк // Географія в інформаційному суспільстві. Зб. наук. праць. У 4-х т. – К. : ВГЛ Обрії, 2008. – Т. 1. – С. 147–155.

⁵² Гродзинський М. Д. Розвиток концепції ландшафту: тенденції та завдання / М. Д. Гродзинський // Географія в інформаційному суспільстві. Зб. наук. праць. У 4-х т. – К. : ВГЛ Обрії, 2008. – Т. 1. – С. 42–50.

- Краєзнавчо-географічні дослідження (в руслі географічних наук їх практично не виконують; як правило, виконані роботи мають історико-краєзнавчий і дидактичний ухили. Виняток становлять праці М. Костриці).

- Етнологічно-географічні дослідження, етногеографія (М. Дністрянський).

- Релігієзнавчо-географічні та сакральні-географічні дослідження (С. Павлов, К. Мезенцев, О. Любіцева, Л. Шевчук, І. Ровенчак – належать до сфери соціально-географічних досліджень; С. Романчук, В. Воловик – гуманістично-географічні дослідження сакральних ландшафтів).

- Вивчення етносоціальних і етноконфесійних особливостей природокористування (М. Крилов, П. Штойко, Д. Гурова, А. Крилова, М. Питуляк, Н. Веприк, Ю. Фаріон).

- Теорія культурного ландшафту, географічне пам'яткознавство, географічне вивчення та збереження культурної спадщини (Ю. Тютюнник, С. Романчук).

- Геополітично-географічні дослідження (О. Багров, М. Дністрянський, О. Топчієв, О. Шаблій).

- Географічні дослідження гуманістичних сутностей – це дослідження гуманістичних надбань, рис, властивостей, особливостей ландшафтів і гуманістичних ресурсних потенціалів ландшафтних комплексів (Ю. Тютюнник, В. Пащенко, В. Кулаков, С. Фадієнко).

- Естетика ландшафтів (М. Гродзинський, О. Савицька, Ж. Бучко).

- Екоєволюційно-географічні напрацювання (В. Пащенко).

- Географічне вивчення геоматичних аномалій природи і геопатогенних зон (О. Крижанівський, Р. Шевченко).

- Еніологічно-географічні дослідження (Г. Швебс, К. Позаченюк, В. Петлін) – дослідження стосуються енергоінформаційного обміну в природі та суспільстві.

Однак доводиться погодитися з В. М. Пащенко, що, попри гуманістичну спрямованість багатьох потреб сучасного суспільства, більшість із наведених гуманістично-географічних досліджень потребує легалізації та офіційного визнання навіть у власне географії.

3.4. Інформатизація та формування геоінформаційної парадигми

Проникнення процесів інформатизації сучасного суспільства у географічну науку не лише сприяло посиленню методичного апарату і техніки проведення географічних досліджень у всіх сферах географічних знань, а й зумовило формування нових галузей географічної науки. Зокрема, С. Костріков, І. Черваньов⁵³ наголошують на особливій важливості блоку навчальних дисциплін геоінформатики у підготовці фахівців-географів; цим авторам належать сучасні підручники з цієї тематики.

М. Багров задекларував появу інформаційної географії і називає інформаційні та геоінформаційні технології основним «засобом виробництва» в опрацюванні і збереженні даних у географії⁵⁴. Головними напрямками розвитку геоінформаційних систем, на його думку, є такі:

- лавиноподібне зростання кількості реалізованих ГІС-проектів і різке збільшення кількості публікацій;
- активізація використання їх на локальному і регіональному рівнях;
- перетворення ГІС на певний «наскрізний» підхід, «основний засіб виробництва» геоінформації;
- виникнення «індустрії» геоінформації, комерціалізація створення і використання ГІС;
- створення глобальної та національних інфраструктур просторових даних;
- створення стандартів на географічну інформацію та обмін нею;
- перетворення географічної інформації на товар і вільний продаж його через мережу Інтернет.

Окрім цих аспектів, К. Мезенцев визначає появу нових напрямів дослідження суспільної географії, які спричинені процесами інформатизації:

⁵³ Костріков С. В. Геоінформатика та ГІС-технології: методологічні засади викладання блоку навчальних дисциплін у наскрізній географічній освіті / С. В. Костріков, І. Г. Черваньов // Географія в інформаційному суспільстві. Зб. наук. праць. У 4-х т. – К. : ВГЛ Обрії, 2008. – Т. 1. – С. 119–125.

⁵⁴ Багров М. Парадокс незатребуваності географії й тенденції її розвитку / М. Багров // Теоретичні та методологічні проблеми суспільної географії: Збірник наукових праць на пошану заслуженого професора Львівського національного університету імені Івана Франка Олега Шаблія. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – С. 73.

географія інформаційної індустрії (географія виробництва інформації та інформаційних технологій); географія інформаційної сфери; географія інформаційної економіки; географія працересурсного потенціалу інформаційного сектору економіки; географія інформаційно-комунікаційної інфраструктури; географія мережових форм організації господарської діяльності (глобальних, регіональних мереж); географія інформаційного суспільства та явищ, породжених інформаційним суспільством, – географія віртуальних спільнот населення, кіберпростору; географія поширення гнучкої спеціалізації, гнучких форм зайнятості; географія самоідентичності населення в умовах глобалізації суспільства; географія інформаційної нерівності; географія територій «четвертого світу» (територій, що залишаються поза процесами інформатизації суспільства); географія виробництва інформаційного сміття; географія маніпулювання інформацією («управління сприйняттям»); географія інформаційних воєн тощо. Важливим предметом суспільно-географічних досліджень стає й оцінка рівня готовності країн, регіонів до інформаційного суспільства, що зазвичай відбувається за такими критеріями: рівень розвитку інформаційно-комунікаційної інфраструктури, електронної економіки, дистанційної освіти, використання інформаційно-комунікаційних технологій у сфері державного управління та політика держави у сфері інформаційно-комунікаційних технологій⁵⁵.

У світі переглядаються фундаментальні принципи роботи з геопросторовою інформацією, ефективно реалізуються нові унікальні можливості, що їх надають сучасні інформаційні технології. Окрім таких термінів-неологізмів, як «геоінформатика», «геоінформаційна система», «геокібернетика», в обіг увійшов ще один термін – «неогеографія», вплив якої на сучасну науку аналізує у своїй публікації О. Дишлик⁵⁶.

⁵⁵ Мезенцев К. В. Теоретико-методологічні зрушення в суспільній географії в умовах інформатизації суспільства / К. В. Мезенцев // Географія в інформаційному суспільстві. Зб. наук. праць. У 4-х т. – К. : ВГЛ Обрії, 2008. – Т. 3. – С. 14–16.

⁵⁶ Дишлик О. П. Неогеографія і майбутнє картографії / О. П. Дишлик // Український географічний журнал. – 2009. – № 1. – С. 50–58.

Неогеографія є набором методик і засобів, що виходять за межі «класичних» геоінформаційних систем (ГІС). Цей термін з'явився завдяки засновникам інтернет-ресурсу Platial.com. При цьому О. Дишлик зазначає, що термін «неогеографія» не дуже вдалий, і було б більш коректно говорити про «неокартографію». До цієї новітньої сфери відносять сайти, де географічний контент створюють самі користувачі, які по суті є аматорами, а не професійними географами чи картографами. В основу неогеографії покладено комплексне застосування даних дистанційного зондування Землі разом з іншими геопросторовими даними і тематичною інформацією. Ідеї неогеографії надзвичайно швидко підхопили у світі, в тому числі в Росії, де вже започатковано проект «Неоглобус», почалося створення тривимірних моделей російських міст.

Поряд із традиційною картографією розвивається «кіберкартографія» (*cybercartography*). Це поняття запропонував професор університету Carleton (Оттава, Канада) Тейлор на 18-й Міжнародній картографічній конференції у Стокгольмі (Швеція) 1997 року. Кіберкартографію він визначив як «організацію, представлення, аналіз і комунікацію просторової інформації щодо широкої різноманітності тем суспільних інтересів в інтерактивному, динамічному, багаточутливому (*multisensory*) форматі із застосуванням мультимедіа та багатомодульних інтерфейсів».

Сучасні можливості інтернет-картографії представлені кількома напрямками продуктів. Зокрема, це географічні портали і картографічні сервери. Сьогодні онлайнві картографічні сервіси (Google Maps/Earth, MapQuest, Yahoo! Maps та інші) набувають дедалі більшої популярності серед користувачів Інтернет.

Один із найвідоміших географічних порталів – www.gisportal.com – містить вичерпну колекцію посилань на картографічні сервери, сайти, рішення та колекції даних. Географічні сервери не лише надають online-рішення, а й містять метайнформацію про картографічні ресурси та просторові набори даних.

Завдяки зусиллям компаній Google, Microsoft і новим інструментальним засобам ГІС виходять за межі вузької групи професіоналів у геопросторовій галузі⁵⁷.

Усі ці технічні засоби в руках відповідно підготовленого географодослідника можуть перетворитися на потужний методичний інструментарій.

3.5. Інтеграційні процеси між науками

Сучасна географічна наука – це платформа, яка допомагає синтезувати досягнення різних наук. У зв'язку з цим з'являються нові прикладні й міждисциплінарні дослідження на стику з іншими сферами науково-практичної діяльності, формуються нові наукові парадигми (наприклад геопланувальна).

З огляду на сучасні потреби суспільства у географії сформувалася низка напрямів дослідження, які мають яскраво виражений прикладний характер. Охарактеризуємо ті з них, що найбільше розроблені в Україні.

У ландшафтознавстві є актуальним його прикладний конструктивний напрям. Розвивається конструктивне ландшафтознавство – науковий напрям, що вивчає конструктивні основи планування ландшафтно-господарських територіальних систем з огляду на закономірності їх просторово-часової організації⁵⁸.

Практично сформувалося антропогенне ландшафтознавство, яке вивчає природно-територіальні системи, що виникли внаслідок дії людського фактора або у яких хоча б один із ландшафтоформувальних компонентів був змінений людиною (Г. Денисик, Є. Тютюнник). Є праці з історичного ландшафтознавства (С. Романчук), меліорації ландшафту (М. Гродзинський, П. Шищенко), ландшафтного моніторингу (А. Мельник, Г. Міллер), ландшафтно-екологічної експертизи (К. Позаченюк), селітебного ландшафтознавства (Л. Воропай, М. Куниця, І. Круглов, О. Дмитрук, Е. Тютюнник), метрології ландшафту

⁵⁷ Дишлик О. П. Неогеографія і майбутнє картографії / О. П. Дишлик // Український географічний журнал. – 2009. – № 1. – С. 50–58.

⁵⁸ Петлін В. М. Конструктивне ландшафтознавство / В. М. Петлін ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. - Л. : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 357 с.

(М. Рутинський), синергетики ландшафту (М. Гродзинський, І. Черваньов, К. Позаченюк, В. Пащенко, В. Петлін).

У сфері ландшафтознавчих досліджень особливо актуальні економічна оцінка ландшафту (зокрема для потреб приватизації землі), естетичне впорядкування ландшафтів або прикладна естетика ландшафту – ландшафтний дизайн у широкому сенсі (Г. Денисик⁵⁹).

Екологічний аудит території – науково-практичний вид діяльності, заснований на аналізі коадаптивності господарської і природної підсистем через комплексну геоекологічну оцінку з елементами аналізу територіальної організації об'єкта аудитування, спрямований на розроблення заходів щодо сталого розвитку регіону. Коадаптивність – ступінь просторової і функціональної сумісності господарської і природної підсистем у межах досліджуваної території.⁶⁰

На актуальності оцінювання природно-ресурсного потенціалу, в тому числі економічної оцінки у вартісній формі, наголошують В. Руденко, І. Горленко, С. Лісовський⁶¹, В. Барановський, П. Шищенко, Б. Данилишин, С. Дорогунцов, О. Топчієв⁶². Разом із цим М. Багров звертає увагу на оцінку нематеріальних природних ресурсів і відзначає формування окремого напрямку географічних досліджень – географії нематеріальних природних активів.

О. Топчієв робить акцент на головному завданні географії на сьогодні – плануванні території і визначає найактуальніші дослідження для потреб територіального планування. У географії населення необхідне дослідження систем розселення для потреб удосконалення адміністративно-територіального устрою, дослідження антропогенно-техногенного навантаження населених пунктів на природне середовище. До «точок росту» також слід віднести

⁵⁹ Денисик Г. І. Антропогенне ландшафтознавство: здобутки і перспективи / Г. І. Денисик // Географія в інформаційному суспільстві. Зб. наук. праць. У 4-х т. – К. : ВГЛ Обрії, 2008. – Т. 1. – С. 50–54.

⁶⁰ Завальнюк І. В. Екологічний аудит території: методичні особливості реалізації / І. В. Завальнюк // Географія в інформаційному суспільстві. Зб. наук. праць. У 4-х т. – К. : ВГЛ Обрії, 2008. – Т. 3. – С. 129.

⁶¹ Руденко В. П. Географічні дослідження природно-ресурсного потенціалу в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку / В. П. Руденко, І. О. Горленко, С. А. Лісовський // Географія в інформаційному суспільстві. Зб. наук. праць. У 4-х т. – К. : ВГЛ Обрії, 2008. – Т. 1. – С. 252–257.

⁶² Топчієв О. Г. Методологічні трансформації географії в інформаційному суспільстві / О. Г. Топчієв // Географія в інформаційному суспільстві. Зб. наук. праць. У 4-х т. – К. : ВГЛ Обрії, 2008. – Т. 1. – С. 284–291.

вирішення таких прикладних завдань, як створення природних каркасів екологічної безпеки, розроблення схем агроландшафтної організації сільської місцевості, планування територій великих міст і приміських зон, міських агломерацій та урбанізованих ареалів, картографічне моделювання трансформації природного середовища.

Особливо актуальними з практичної точки зору є «стикові» дисципліни: політична географія, геополітика, геомаркетинг, геоменеджмент, географія культури, медична географія, військова географія, геоінформатика, геопрогнозування, економічна картографія. Про деякі з них уже йшлося вище, деякі потребують додаткового обґрунтування.

Про актуальність політичної географії України не доводиться говорити в час, коли Україна активно шукає свою нішу в геополітичному просторі.

Аналізуючи теоретичні основи сучасної української суспільної географії, М. Пістун дає таке тлумачення дефініції: «політична географія вивчає просторову організацію політичного життя суспільства і територіальні поєднання політичних сил, адміністративних кордонів, меж виборчих округів, центри політичного керування і зв'язки між ними». Американські вчені визначають політичну географію як вивчення взаємодії географічного простору і політичного режиму. Визначальну роль у визначенні політичної географії М. Дністрянський відводить державі як основній політичній одиниці. Отже, політична географія – це географічна наука про просторову організацію держав і міждержавних об'єднань, розміщення і взаємовідношення політичних сил, територіальні форми політичних процесів і явищ.

До актуальних тем політичної географії належать:

- 1) порівняльний аналіз особливостей функціонування і формування країн різних регіонів;
- 2) політико-географічне положення країни, її районів і центрів, включаючи характер сусідства, проблему виходу до моря і використання міжнародних транспортних шляхів;

3) класифікація міжнародних кордонів, особливо за сукупністю ознак (конфігурація, походження, історія, функції);

4) вплив кордонів на господарську і політичну сфери прикордонних територій;

5) динаміка і політична роль політико-адміністративних територіальних систем, тобто ієрархічно організованої сукупності одиниць політико- та адміністративно-територіального поділу;

6) взаємозв'язок етнічних відносин і конфліктів у політичній географії;

7) динаміка прямих і зворотних зв'язків між політичною, соціально-економічною і фізичною географією.

Важливою ланкою політичної географії є електоральна географія – географія виборів, з якої в Україні представлено кілька доволі ґрунтовних досліджень. Цікавим, але на сьогодні мало розробленим в Україні напрямом політичної географії є географія конфліктів.

Медична географія має в Україні достатньо давні традиції. Проте лише останніми роками з'явилися систематичні дослідження з цієї галузі, яка перебуває на стику медицини та географії.

Традиційно провідну роль у вивченні проблем здоров'я відіграють медики. Але ці проблеми належать до сфери дослідження і таких дисциплін та наукових напрямів, як соціальна гігієна, епідеміологія, валеологія, соціальна екологія, медична географія, нозогеографія тощо. Усі вони мають спільний об'єкт вивчення (суспільне здоров'я), але розглядають його під різним кутом зору (соціальним, психологічним, біологічним, географічним). Серед них чи не найбільшою актуальністю відзначається медико-географічний напрям досліджень здоров'я населення на сучасному етапі як в Україні, так і у світі загалом, оскільки саме він дає змогу виявити вплив середовища проживання, зокрема територіальної організації суспільства, на здоров'я населення.

Серед українських вчених, у науковому доробку яких є праці на медико-географічну тематику, слід назвати докторів наук В. Барановського, І. Волошина, В. Гуцуляка, Д. Ніколаєнка, Л. Немець, В. Шевченка, Л. Шевчук.

За останнє десятиліття захистили дисертації медико-географічного спрямування О. Романів, Ю. Кушнірук, І. Мезенцева та інші, окремі аспекти розглядали у своїх наукових працях Г. Баркова, Х. Подвірна.

В умовах загострення конкуренції, зростання числа суб'єктів господарювання, появи нових інформаційних технологій збирання, збереження, оброблення і поширення географічної інформації виникла нова прикладна галузь суспільно-географічної науки – бізнесова географія. В. Андерсон вважає її важливим завданням вивчення рентних і мультиплікативних ефектів розміщення бізнесу⁶³.

Складовою бізнесової географії є маркетингова географія – прикладна суспільно-географічна наука, яка вивчає закономірності територіальної організації виробничо-споживчого комплексу та його особливості у різних країнах і регіонах. Метою досліджень маркетингової географії є оптимізація взаємодії між виробниками товарів та послуг і споживачами, що їх потребують. Ґрунтовне дослідження у цій сфері здійснив П. Черномаз⁶⁴.

Ще одна складова бізнесової географії – географічний маркетинг (геомаркетинг). Під геомаркетингом можна розуміти, насамперед, географічні аспекти класичного маркетингу, зокрема, процедури географічної сегментації ринку і географічного позиціонування товару. По-друге, геомаркетинг можна трактувати як маркетинг місця й, зокрема, маркетинг регіону. По-третє, геомаркетинг можна розглядати як маркетинг географічних знань і технологій.

До бізнесової географії можна віднести нову сферу суспільної географії – географію митної діяльності. Доктор географічних наук Н. Коцан так визначає її завдання: просторовий аналіз обсягів, тенденцій, структури і напрямів міжнародної зовнішньоекономічної діяльності, а також оцінка ролі окремих заходів і засобів митного регулювання автомобільних, залізничних, повітряних, морських і річкових потоків товарів, послуг, людей; обґрунтування логістичних

⁶³ Андерсон В. М. Бізнесова географія як новий напрям конструктивної географії: теоретико-методологічні та технологічні засади / В. М. Андерсон // Географія в інформаційному суспільстві. Зб. наук. праць. У 4-х т. – К. : ВГЛ Обрії, 2008. – Т. 2. – С. 161.

⁶⁴ Черномаз П. О. Маркетингова географія: історія виникнення і перспективи розвитку в Україні / П. О. Черномаз // Красзнавство. Географія. Туризм. – 2002. – № 21. – С. 8.

схем для перевезення різних товарів від вітчизняного виробника до споживача за кордоном; обґрунтування розміщення нових митниць та оцінка розміщених митниць і пунктів пропуску, що наразі діють⁶⁵.

З огляду на те що географія має вивчати не лише «світ місць», а й світ потоків, актуальною є геологістика, основи якої розробляє в Україні доктор географічних наук І. Смирнов. Геологістика – наука про управління потоками (матеріальними, людськими, інформаційними, фінансовими) у геопросторі.

Одним із важливих завдань сьогодення є обґрунтування основ регіональної політики і регіонального розвитку. Тому регіонально-географічні комплексні дослідження й надалі залишаються актуальними. Окремі проблеми регіонального розвитку і регіональної політики опрацьовані у працях Г. Балабанова, О. Топчієва, Я. Олійника, В. Нудельмана, В. Нагірної, Г. Підгрушного, Д. Стеценка, С. Сонько, М. Пістуна. Загалом такі дослідження проводять на стику економічної та географічної науки. Особливої актуальності набули проблема дослідження господарства на засадах кластерного підходу, оцінка рівня інвестиційної привабливості регіонів, визначення конкурентоспроможності регіонів, вивчення депресивних територій, транскордонного співробітництва й участі окремих регіонів у глобалізаційних процесах. В умовах глобальних фінансово-економічних негараздів виникла потреба у дослідженнях геопросторових аспектів кризи.

Різноманітність міждисциплінарних і прикладних досліджень далеко не вичерпується змістом цього розділу. Наука не зупиняється на місці. Тому юному географу-дослідникові потрібно постійно «тримати руку на пульсі» динаміки географічних досліджень, вивчаючи публікації наукових періодичних видань з географії, до яких належать:

1. Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Геологія, географія.
2. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія.

⁶⁵ Коцан Н. Н. Географія митної діяльності – новий напрям суспільно-географічних досліджень / Н. Н. Коцан // Географія в інформаційному суспільстві. Зб. наук. праць. У 4-х т. – К. : ВГЛ Обрії, 2008. – Т. 1. – С. 122–124.

3. Вісник Львівського університету. Серія: Географічна.
4. Вісник Одеського національного університету. Географічні та геологічні науки.
5. Економічна та соціальна географія.
6. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Історія та географія».
7. Історико-географічні дослідження в Україні.
8. Історія української географії.
9. Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Географія.
10. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 4. Географія і сучасність.
11. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія.
12. Праці наукового товариства ім. Шевченка.
13. Проблеми безперервної географічної освіти і картографії.
14. Український географічний журнал.
15. Фізична географія та геоморфологія.
16. Часопис соціально-економічної географії та інші.

Посилання на онлайн-версії окремих наукових статей містяться на сайті наукової бібліотеки імені В. Вернадського за такою адресою: <http://www.nbu.gov.ua/portal/>. Актуальна наукова тематика постійно висвітлюється і на шпальтах педагогічної преси: журналів «Географія», «Географія та основи економіки в школі», газети «Географія. Краєзнавство. Туризм».

Список використаних джерел

1. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география : Понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – М. : Мысль, 2003. – 350 с.
2. Багров М. В. Землезнавство : Підруч. для студ. / М. В. Багров, В. О. Боков, І. Г. Черваньов; ред.: П. Г. Шищенко. – К. : Либідь, 2000. – 464 с.
3. Барановський В. А. Екологічна географія і екологічна картографія / В. А. Барановський. – К. : Фітосоціоцентр, 2001. – 252 с.
4. Бачинский Г. А. Геоэкология как область соприкосновения географии и социозологии / Г. А. Бачинский // Изв. Всесоюзн. геогр. общ-ва. – 1989. – Т. 121. – Вып. 1. – С. 31–39.
5. Географія в інформаційному суспільстві. Зб. наук. праць. У 4 т. – К. : ВГЛ Обрії, 2008. – Т. 1–4.
6. Гришанков Г. Е. Введение в физическую географию : предмет и метод : учеб. пособие / Г. Е. Гришанков. – К. : Знання, 2001. – 249 с.
7. Гродзинський М. Д. Пізнання ландшафту: місце і простір : монографія : у 2 т. / М. Д. Гродзинський. – К. : «Київський університет», 2005. – Т. 1–2.
8. Гуцуляк В. Становлення і розвиток ландшафтно-геохімічної екології / В. Гуцуляк, В. Присакар // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: географія. – Тернопіль. – № 2. – Ч. 1. – 2004. – С. 39–43.
9. Дишлик О. П. Неогеографія і майбутнє картографії / О. П. Дишлик // Український географічний журнал. – 2009. – № 1. – С. 50–58.
10. Ковальчук І. Екологічна геоморфологія та екологічна географія: поступ, проблеми, перспективи / І. Ковальчук // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: географія. – Тернопіль. – № 2. – Ч. 1. – 2004. – С. 10–19.
11. Костинский Г. Д. Географическая матрица пространственности / Г. Д. Костинский // Известия РАН. Серия географическая. – 1997. – № 5. – С. 16–31.

12. Максаковский В. П. Географическая культура : учеб. пособие / В. П. Максаковский. – М. : Владос, 1998. – 354 с.
13. Мороз С. А. Методологія географічної науки : навч. посіб. / С. А. Мороз, В. І. Оноприєнко, С. Ю. Бортник. – К. : Заповіт, 1997. – 333 с.
14. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії : навч. посіб. / М. Д. Пістун ; Міжнародний фонд «Відродження». – К. : Вища школа, 1996. – 231 с.
15. Реймерс Н. Ф. Природопользование : Словарь-справочник / Н. Ф. Реймерс. – М. : Мысль, 1990. – 637 с.
16. Рудницький С. Історичний розвиток та структура географічної науки. / С. Рудницький // Історія української географії. – 2000. – № 2. – С. 31–46.
17. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики : навч. посіб. / О. Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2005. – 632 с.
18. Тутковський П. Межа та завдання географії. / П. Тутковський // Історія української географії. – 2000. – № 1. – С. 46–56.
19. Черномаз П. О. Маркетингова географія: історія виникнення і перспективи розвитку в Україні / П. О. Черномаз // Красзнавство. Географія. Туризм. – 2002. – № 21. – С. 8.
20. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії : підруч. / О. І. Шаблій ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л. : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. – 444 с.
21. Шаблій О. І. Основи суспільної географії : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / О. І. Шаблій. – 2-ге вид. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – 295 с.
22. Шищенко П. Україна у світовому географічному русі (до 135-річчя Південно-Західного відділу географічного товариства) / П. Шищенко, Н. Муніч // Історія української географії і картографії. Частина I: Збірник матеріалів Третьої Міжнар. наук. конф., присвяченої 130-літньому ювілею академіка Степана Рудницького. Тернопіль, 6–7 грудня 2007 р. – Тернопіль, 2007. – С. 3–6.

23. Rediscovering Geography: New Relevance for Science and Society
[Electronic resource] / [National Academy Press. Washington D.C., 1997] – Mode of
access: <http://www.nap.edu/openbook.php>

Навчально-методичний посібник

**Методологічні основи
географічних наукових досліджень
учнів Малої академії наук України**

Авторський колектив:

А. Романів, О. Романів, О. Ярошенко, В. Мартинюк, В. Селецький

Відповідальні за випуск:

О. Лісовий, канд. філос. наук, С. Лихота

Дизайн обкладинки – Б. Лісовський

Редактор – А. Саїбова